

K. PRAAKLI

EESTI KEELE ÕPIK

V
KLASSILE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

A - 23133

KARL PRAAKLI

EESTI KEELE ÕPIK

V KLASSILE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1960

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt 8. IV 1960.

TARTU ÜIKOOLI
RAAMATUKOGU

I. LAUSEÕPETUSE KORDAMINE JA SÜVENDAMINE.

LIHTLAUSE.

Oma mõtteid väljendavad inimesed peamiselt keele abil kas suuliselt või kirjalikult. Meie mõtted koosnevad lausetest. Igas lauses on mingi terviklik mõte. Sõnad, mis omavahel niisugust mõtet ei sisalda, ei moodusta ka lauset.

Küll aga on laused: *Sügis on saabumas. Koolides algas õppetöö. Kolhoosnikud koristavad vilja. Rändlinnud kogunevad parvedesse ja alustavad lendu lõunasse.*

P e a n m e e l e s :

Lause on sõnadega väljendatud terviklik mõte.
Lause alustatakse kirjas suure algustähega.

Vaatle, kuidas muutub lause mõte, kui muuta lauses sõnu.

Lause	Järeldus
1) E m a kutsus o n u külla. O n u kutsus e m a külla.	Kutsutav on o n u. Kutsutav on e m a.
2) Sõitsin h o b u s e g a heinamaale. Sõitsin h o b u s e l heinamaale.	Tähendab mingis sõidukis. Tähendab ratsa.
3) Mu vend õ p i b tehnikumis. Mu vend õ p p i s tehnikumis.	Õpib praegu, s. o. olevikus. Õppis kunagi, s. o. minevikus.

Sõnadel on lauses:

- 1) kindel järjekord,
- 2) kindlad käänded ja pöörded, mille muutmise muudab lause mõtet.

Harjutus 1. Koostada (suuliselt) lauseid: a) koolitöö algusest, b) suvevaheajast, c) esimesest koolipäevast, d) pioneerikoondusest.

Jälgi tabelis antud lauseid ja kirjavahemärki lause lõpus.

Jutustavad, küsi- ja hüüdlauseid.

Laused	Lauseliik	Kirjavahe- märk lause lõpus
Vabrikud toodavad kau- pu. Kõlhoosipõldudel käib kibe viljakoristus. Tähtsaim inimese elus on tema töö.	Jutustavad laused ju- tustavad või teatavad midagi	Punkt (.)
Mitu õpilast õpib meie klassis? Mida te suvel lugesite? Kas kõik os- kavad ujuda?	Küsilaused sisaldavad küsimust	Küsimärk (?)
Õppige nii, nagu õppis Lenin! Ära rutta! Olgu su elupäevad täis päi- kesepaistet! Tere hom- mikust! Küll on meeldiv ekskursioon!	Hüüdlauseid sisaldavad käsku, keeldu, soovi või väljendavad tundmusi (rõõmu, üllatust jm.)	Hüüumärk (!)

Pean meeles:

Laused jagunevad jutustavaiks, küsi- ja hüüdlauseiks. Kirjas pannakse jutustava lause lõppu punkt (.), küsilause lõppu küsimärk (?) ja hüüdlause lõppu hüüumärk (!).

Harjutus 2. Moodusta antud lausetest küsilaused, pannes sõrendatult trükitud sõna kohta küsimuse.

Eile oli ilus ilm. Kõigil oli hea tuju. Lapsed kilkasid mänguväljakul. Nad mängisid laptuud. Korraga tõusis tuul. Tuli äge vihmahoog. Kõik jooksid rüsinal vihmavarju. Mõned unustasid jalad pühkimata. Neile tuletas korrapidaja seda meelde. Siis hakkas päike jälle paistma. Puude lehed tilkusid. Vihmapiisad sädedesid. Aga matkajad said kõik märjaks.

Näidis: *Millal oli ilus ilm?*

Harjutus 3. Moodusta antud lausetest hüüdlauseid (väljenda tundmust, käsku, soovi jm.).

Tänavu oli kooli aias palju õunu. Noored puudki kandsid juba vilja. Õpilased hakkasid õunu maha võtma. Õunad olid punased ja maitsvad. Väino ronis redelil ladva kõrgusele. Ta on nii julge. Õunu tuleb võtta ettevaatlikult. Muidu nad ei säili kuigi kaua. Neid tuleb säilitada jahedas ja kuivas ruumis. Saime suure saagi. Kõigile meeldis see töö. Parimad puuviljad saatsime näitusele. Kevadel istutame veel noori viljapuid juurde.

Näidis: *Oh kui palju oli tänavu kooli aias õunu! ...*

Hakake õunu maha võtma!

Harjutus 4. Jaga alljärgnev tekst (suuliselt) lauseteks ja ütle lause lõpumärk.

Kes ei tunneks päikesekiirt, agaüks meist on kohanud seda vilgast külalist. Ta tungib toaknast sisse, tantsib lael ning seintel ja toob kõikjale elevust. Kutsun teid kaasa järgnema päikesekiirele. Tema teel olge aga hästi kärmed, ta tormab ruumis kohutava kiirusega, nimelt 300 000 km sekundis, kas kujutlete seda seni kui kellapendel teeb ühe võnke, suudab päikesekiir läbida vahemaa, mis on seitse ja pool korda suurem maakera ümbermõödust. Päikesekiir tuleb meie juurde päikeselt, mis asub maakerast 150 miljoni km kaugusel. Päikesekiir läbib selle vahemaa 8 minutiga, kui meie sõidaksime päikesele lennukiga, mille kiirus on 1200 km tunnis, tuleks lennata 14 aastat.

Harjutus 5. Jaga alljärgnev tekst lauseteks ja pane lause lõppu vastav kirjavahemärk. Alusta uut lauset suure algustähega. Pealkirjaks: *Lause lõpumärk.*

Kallis Mihkel

On möödunud juba mitu kuud Sinu lahkumisest küll on mul igav Sinuta uue pinginaabriga ma pole veel harjunud kes on nüüd Sinu pinginaabriks kuidas ta Sulle meeldib

Meie koolis on huvitav elavnurk kui tore on süüa loomi ja vaadelda nende elu mõtle, kui põnevalt püüab konn kärbsed eriti naljakad on valged hiired, kui nad endid puhastavad ja pesevad suures akvaariumis elab palju mitmesuguseid vee-elukaid seal on ka vesiämblik, kes ehitab endale õhumullidest pesa küll on alles ehitaja kas Sa ei saaks kunagi süüa Taeblasse mulle külla siis külastaksime kooli ka ja vaatleksime elavnurka, kus on nii palju huvitavat kui Sa ei tule, siis palun kirjuta peatselt

Tervitab

Kalle

Harjutus 6. Kirjuta kiri kas sugulasele või sõbrale ja jutusta selles meie kooli elust.

Harjutus 7. Jaga antud tekst lauseteks ja pane lause lõpumärk.

Tuli sügis üle põllu ja kutsus kured reisile varsti saabus 1. september oh kui ruttu see tuli miks ei ole suvi pikem ja talv lühem miks möödusid päevad pioneerilaagris nii kiiresti nüüd ruttavad kõik poisid ja tüdrukud kooli juba kostab koolimajast naeru ja kajab jutukõmin kui reipad on kõik kõikide pilkudes on palju rõõmu ja päikest nüüd on kõik valmis õppust võtma raamatud lüüakse lahti ja kellelgi pole mahti enam hullata tere, uus kooliaasta kui palju pakud sa huvitavat kas kõik mõtlevad nõnda vahest leidub neidki, kellele see tundub teisiti ei vist leidu olge valmis tööks seda ootab meilt kodumaa.

Lauseliikmed lihtlauses.

Ulesanne. Varemõpitust vasta järgmistele küsimustele:

1. Missugused sõnaliigid kuuluvad k ä ä n d s õ n a d e hulka?
2. Missugustele küsimustele vastavad käändsõnad?

3. Kuidas nimetatakse käändsõnade muutmist?
4. Missuguseid sõnu nimetatakse *te g u s õ n a d e k s*?
5. Kuidas nimetatakse tegusõnade muutmist?
6. Pööra *ma õpin* olevikus ja minevikus.
7. Mitu pööret on tegusõnal ja kuidas neid nimetatakse?
8. Tuleta meelde tegusõna ajad.

Olevik ja minevik.

Harjutus 8. Kirjuta alljärgnev pala olevikus.

Suvel töötasin sovhoosi aias. Õppisin seal tegema mitmesuguseid töid. Brigadir õpetas meile peenarde tegemist, taimede istutamist ja kõplamist. Lõunaaeg kestis kaks tundi. Siis käisime jões ujumas. Võtsime end riidest lahti, heitsime rohule ja tundsinime, kuidas päike meid paitas. Siis hüppasime vette. Rein ujus juba krooli, aga mina kaapasin alles koera moodi. Harjutasime ka vettehüppeid. Jüri kukkus sulpsti vette ja pritsis vett kaugele. Varsti ruttasime jälle tööle. Noppisime maasikaid ja karusmarju. Okkad torkisid me käsi, aga meie ei kartnud. Palgapäeval andsin kenakese summa ema kätte. See oli minu teenitud raha.

Harjutus 9. Muuda alljärgnev pala minevikku.

Eeskoja uks käib. Keegi tuleb klassituppa ja kompsib lumiseid jalgu vastu põrandat. Magamistuppa astub Imelik. Ta naeratab vaikselt ja tuleb pikkamisi tahapoole. Arno märkab, et Kuslap ei mõtlegi Imelikule kaevata. Ta on nurgas vait nagu siil ja ei tee ainustki häält. Imelik toob klassitoast kandle ja hakkab mängima. See on ilus. Mida kauemini ta mängib, seda rohkem sulavad kuulajate südamed. Kuslap liigutab end nurgas. Arno tahab mängijale läheneda ja midagi sõbralikku ütelda. Seal aga lendab tige vari üle ta palge. Ta võtab voodilt Imeliku antud kompvekid, viskab mängijale näkku, ning ütleb: «Viskan sellepärast, et sa Kuslapi pealt ära kirjutad.»

(O. Luts.)

Tegusõna pöördelised muuted.

Vaatle tabelis antud tegusõna muuteid ja nende küsimusi.

Tegusõna muuted	Küsimused
Masinad käivad. Riie valmib. Külvasin seemneid. Sa istutasid puid.	<i>mida teevad?</i> <i>mida teeb?</i> <i>mida tegin?</i> <i>mida tegid?</i>
Kui saaksin, siis mängiksin akordioni. Siis teie tantsiksite. Nad kõik rõõmustaksid.	<i>mida teeksin?</i> <i>mida teeksite?</i> <i>mida teeksid?</i>
Mängi akordioni, ära karda! Ta lugegu luuletust. Ärge kartke.	<i>mida tee?</i> <i>mida ära tee?</i> <i>mida tehku?</i> <i>mida ärge tehke?</i>
Helja mängivat akordioni. Nad tantsivat hästi. Sa ehitavat mudellennuki.	<i>mida tegevat?</i> <i>mida tegevat?</i> <i>mida tegevat?</i>

P e a n m e e l e s :

Tegusõna pöördelised muuted väljendavad tegevust ja vastavad küsimustele *mida teen? tegin? teeksin? tegevat? mida tee? ära tee? jt.*

T e g e v u s n i m e d .

Vaatle antud lausetes tegevusnimesid ja nende küsimusi.

ma-tegevusnimi

Sammu kaugusel hakkas Murka vihaselt **hauku/ma** (*mida tegema?*).

Koer õpib **kand/ma** (*mida tegema?*) perenaise käekotti.

Hakkasin **astu/ma** (*mida tegema?*) mööda sügisesi metsi ja põlde.

da-tegevusnimi

Murka püüdis **pääse/da** (*mida teha?*) looma selja taha.

Mul tuli Murkat palju **õpeta/da** (*mida teha?*).

Aga uhkus ei lubanud Murkat **joos/ta** (*mida teha?*).

Murka peaülesanne on **valva/ta** (*mida teha?*).

Nii kurb oli **oll/a** (*mida teha?*), et õppisin halvasti.

Koer tahab **juu/a** (*mida teha?*), tahab magedat vett.

(J. Smuul.)

Pea n m e e l e s :

ma-tegevusnimi vastab küsimusele *mida tegema?* ja ta tunnuseks on **-ma**.

da-tegevusnimi vastab küsimusele *mida teha?* ja ta tunnusteks on **-da, -ta** või **-a**.

ma-tegevusnimi ja **da-tegevusnimi** ei kuulu tegusõna pöördeliste muudete hulka.

Harjutus 10. Leia antud loost tegusõna pöördelised muuted, kirjuta need tabelisse ja moodusta samade sõnade **ma-tegevus-** nimi ja **da-tegevusnimi**.

Siidiuss valmistas siidi, aga ämblik vedas oma niite ja naeris siidiussi üle. «Sinu töö kulgeb aeglaselt. Vaata, kui palju mina tegin. Minu niidid ulatuvad igale poole. Siidiuss vastas: «Sinu pikkadest niitidest ei ole midagi kasu, aga minu omade eest mak-savad inimesed palju. Nad koovad neist ilusat riiet, katavad ja ehivad end. Parem tooda vähem, kuid väärtuslikku.»

(L. Tolstoi j.)

Näidis:

Tegusõna pöördeline muude	ma-tegevusnimi (mida tegema?)	da-tegevusnimi (mida teha?)
<i>valmistas</i>	<i>valmistama</i>	<i>valmistada</i>

Ülesanne. 1. Meenuta *õppima*-, *hakkama*- ja *õmblema*-tüüpi sõnade pööramist.

2. Pööra sõnu *õppima*, *hakkama*, *õmblema* kindla kõneviisi olevikus ja minevikus (suuliselt).

Harjutus 11. Moodusta antud sõnadest *da*-tegevusnimi, olevik ja minevik.

Õ p p i m a, noppima, pakkuma, tukkuma, kukkuma, rääkima, lõppema; *h a k k a m a*, vaatama, tõukama, ruttama, hüppama, huikama; *õ m b l e m a*, supleva, mõtlema, võitlema, liiklema.

Näidis:

ma-tegevusnimi (mida tegema?)	da-tegevusnimi (mida teha?)	Olevik (mida teen?)	Minevik (mida tegin?)
<i>õppima</i>	<i>õppida</i>	<i>õpin</i>	<i>õppisin</i>
<i>hakkama</i>	<i>hakata</i>	<i>hakkan</i>	<i>hakkasin</i>

Jälgi järgnevaid lauseid ja nende osi.

Lause pealiikmed.

Alus väljendab tegijat või olijat	Õeldis väljendab tegevust
Isa (<i>kes?</i>)	töötab (<i>mida teeb?</i>)
Te (<i>kes?</i>)	õppige (<i>mida tehke?</i>).
Lilled (<i>mis?</i>)	õitseksid (<i>mida teeksid?</i>).
Vett (<i>mida?</i>)	tilkuvat (<i>mida tegevat?</i>).

Inimesi (<i>keda?</i>)	kogunes (<i>mida tegi?</i>).
Pilt (<i>mis?</i>)	ripub.
Nuga (<i>mis?</i>)	on [laua].
Maja (<i>mis?</i>)	asetseb [metsa ääres].
Autot (<i>mida?</i>)	ei ole [garaažis].

Pea n m e e l e s :

Alus ja öeldis on lause pealiikmed.

Alus on lause pealiige, mis väljendab tegijat või olijat.

Ta vastab küsimusele *kes? mis? keda? mida?*

Öeldis on lause pealiige, mis väljendab tegevust.

Öeldiseks on alati tegusõna pöördeline muude.

Harjutus 12. Määrata järgmistes lausetes öeldis ja alus. Tõmba alusele üks ja öeldisele kaks joont alla. Pealkirjaks: *Öeldis ja alus.*

Sügisel.

Päike paistab madalalt. Õhk jaheneb. Öösiti ulub tuul korstnas. Puude lehed muutuvad kirjuks. Langenud lehed krabisevad jalgade all. Laululinnud ei laula enam. Peatselt alustavad nad ärarengu. Juba lõpetavad kolhoosid viljakoristamist. Siin-seal töötavad veel viljapõllul kombainid, peksumasinad undavad. Kõik rõõmustavad kogutud saagi üle. Ka koolis algas juba 1. septembril õppetöö. Vahetundidel jutustavad õpilased isekeskis möödunud suvest. Varsti ilmub seinalehe uus number. Koolitöö huvitab kõiki.

Harjutus 13. Toimi nagu eelmises harjutuses ja pane lause lõpumärk. Pealkirjaks: *Lause pealiikmed ja lõpumärk.*

Ma avan oma vihiku/ Juba jälle tuli «rahuldav»/ Miks ei saa mina paremat hinnet/ Naabri vihikus on uhke «viis»/ Oleks minulgi selline hinne/ Aga milles peitub põhjus/ Ma vaatlen oma vihikut kritiseerivalt/ Vigu on siin kuhjaga/ Käekiri on räpakas/ Jooniseid puudub/ Mõnel joonisel pole seletust/ Kui mina oleksin

õpetaja, paneksin sama hinde/ Ma pean võtma enda käsile/ Kui ma olen hoolsam, siis paranevad hinded/ Ma ei tee ühtki lohakat tööd enam/

Harjutus 14. Leia punktide asemele sobiv öeldis.

Abistamas.

Sügisel... kõikjal kibe kartulivõtmine. Ka õpilased... kolhoosi. Nad... kolhoose koristustöödel. Kui... põllule,... seal juba töö. Meie grupp... ühe masina järel, osa õpilasi... teises ääres. Töö... jõudsasti. Aga ka söök... hästi. Ühistöö... alati hoogsamalt, sest siis... lõbus. Kolhoosi esimees... meid tubli abi eest. Ka meie... rõõmu abistamisest.

Koduteel... Õhtul..., mis oli üles antud. Kui magama..., ...magus uni.

Laiendid.

Vaatle ja võrdle antud lauseid.

Lauses on ainult pealiikmed	Lauses pealiikmed ja laiendid
1. Õpilane aitab.	1. Meie (<i>kelle?</i>) tubli (<i>missugune?</i>) õpilane aitab kodus (<i>kus?</i>) ema (<i>keda?</i>).
2. Inimesed saavutavad.	2. Nõukogude (<i>missugused?</i>) inimesed saavutavad uusi (<i>missuguseid?</i>) hiilgavaid (<i>missuguseid?</i>) võite (<i>mida?</i>).
3. Kodu asetses.	3. Koidula (<i>kelle?</i>) uus (<i>missugune?</i>) kodu asetses ühekorruselises (<i>missuguses?</i>) pruunis (<i>missuguses?</i>) majakeses (<i>kus?</i>).

Lihtlauses on harilikult peale aluse ja öeldise veel laiendid ehk kõrvalliikmed.

Harjutus 15. Leia suuliselt alus ja öeldis ning aseta laienditele küsimused.

Vana seinakell lööb viis. Hoolas Linda istub laua juures. Meie tüdruk lahendab ülesandeid. Ta võttis raamatukotist vihikud. Vihikud on puhtad. Ilus käekiri meeldib kõigile. Sulg veab paberile ilusaid tähti. Hoosus tasub rikkalikult. Pärast aitab Linda ema. Õhtul ta jalutab vennaga. Koolitarbed paneb ta õhtul raamatukotti. Siis ei unusta ta vihikuid koju.

Harjutus 16. Laienda antud lihtlaused sobivate laienditega. Pealkirjaks: *Lause laiendamine.*

Sadamas.

Laev randus. Ta seisab. Ta tõi. Kraanad tõstavad. Töölised lossivad. Autod veavad. Madrused askeldavad. Kokk keedab. Kapten seisab. Inimesi koguneb. Lipp lehvib. Laevad sõidavad. Viled huilgavad. Tuul puhub. Meri lainetab. Kajakaid tiirleb. Päike laskub. Saabub õhtu. Tuled süttivad.

N ä i d i s: *Suur laev randus Tallinna sadamas kai äärde.*

Ülesanne. Loe harjutus «Sadamas» vihikust, nimeta lause pealliikmed ja aseta laienditele küsimus.

Harjutus 17. Tõmba alusele üks ja öeldisele kaks joont alla ning aseta laienditele sulgudesse küsimus.

1. Lõbus Lämmeküne pillerkaaritas mööda metsi. (*F. R. Faehlmann.*) 2. Väikesed külalised vaatavad küsivate silmadega (*A. Kitzberg.*) 3. Vaene tütarlaps jahvatas käsikiviga pimedaski. (*F. R. Kreutzwald.*) 4. Hommikul hakkas Hendrik maaküsimust arutama. (*V. Buk.*) 5. Õrn maikuu hommik koitis. (*J. Liiv.*) 6. Uus ratas jookseb algul raskesti. (*Vanasõna.*) 7. Laias laanes kasvavad põlised kuused. 8. Soojal õhtul istusime lõkketule ümber. 9. Sel päeval oli tugev loodetorm. (*J. Smuul.*)

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Mis on lause?
2. Missuguse lause lõpu asetatakse punkt?
3. Millal on lause lõpus küsimärk?
4. Millest tunneme ära hüüdlause?
5. Missugune kirjavahemärk pannakse hüüdlause lõpu?
6. Mida väljendab öeldis?
7. Missugused tegusõna muuted on öeldiseks?
8. Nimeta tegusõna tegevusnimed ja nende tunnused.
9. Moodusta tegevusnimed sõnadest *õppima, hakkama, õmblema*. Too veel näiteid, kasutades sõnu harjutusest 11.
10. Kas tegevusnimed on pöördelised muuted?
11. Mida väljendab lause alus?

Üte.

Võrdle antud lauseid ja pane tähele kirjavahemärke.

Lauses ei ole nimetatud, kelle poole pöördutakse, keda kõnetatakse

Lauses on nimetatud, kelle poole pöördutakse, keda kõnetatakse

Täitke liiklemisreegleid!

Kodanikud, täitke liiklemisreegleid!

Ostke kirjandust!

Ostke kirjandust, noored!

Kas teist keegi on viibinud Artekis?

Kas teist keegi, tublid pioneerid, on viibinud Artekis?

Pean meeles:

Sõna, mis lauses väljendab olendit või eset, kelle või mille poole pöördutakse, nimetatakse ütteks.

Üte võib olla kas lause algul, keskel või lõpul.

Üte ühes tema juurde kuuluvate sõnadega eraldatakse muust lausest komadega.

Harjutus 18. Nimeta üte ja puuduvad komad.

1. Pidage aega kalliks noored! 2. Tere lõoke kevadise taeva esimene laulik! (*L. Koidula.*) 3. Pääsuke kust sa need lidinad leidsid? (*J. Liiv.*) 4. Laula, laula suukene. (*Rahvalaul.*) 5. Mis mulle jutustad koidikutuul? (*L. Koidula.*) 6. Miks sa nutad lillekene? (*L. Koidula.*) 7. Aitäh sulle armas Tiina! 8. Virgad poisid asetage need raamatud riulile. 9. Seltsimees õpetaja viies klass kehalise kasvatuse tunniks üles rivistatud. 10. Rühm joondu! 11. Laske poisid laul lahti! 12. Tere isa!

Harjutus 19. Tõmba üttele joon alla ja pane puuduvad komad. Pealkirjaks: Üte.

1. Toots tule siia ja tühjenda oma taskud! (*O. Luts.*) 2. Vait Toots või muidu ajan su jalamaid koju! (*O. Luts.*) 3. Latsekene see lootsik teenib küll veel. (*A. Kitzberg.*) 4. Aitüma pererahvad hüva andi andemaste! (*Rahvalaul.*) 5. Mis sul Ants siis keele peal kiheleb? (*A. Hint.*) 6. Sina Karl oled vist hirmus tragi poiss? (*R. Sirge.*) 7. Tule koju Joonas! Tere Jaak! 8. Lindake tule ometi lähemale! 9. Poisid lähme võrkpalli mängima! 10. Önnitleme sind kallis ema! 11. Kui suur oled sa sotsialistlik kodumaa! 12. Õpilased ärge unustage oma kohustusi!

Harjutus 20. Pane antud kahekõnes puuduvad kirjavahemärgid. Jutumärke kahekõnes ei tarvitata.

Ema ja Linda.

Kahekõne.

E m a: Linda kas sa käisid juba kaupluses

L i n d a: Ei käinud veel ema

E m a: Kui sa lähed tütreke siis ära unusta pärmi toomast

L i n d a: Mida sa ema kavatsed pärmiga teha

E m a: Kõpsetan õige head asja Niisugust, kus on hea ümber ja parem veel sees Meile tuleb ju kaugelt külalisi

L i n d a: Oh kui tore Ma tean mida sa kõpsetad Aga kes siis tulevad ema

E m a: Tuleb onu Tallinnast ja tuleb Narva-tädi. Ole siis viks tüdruk ja abista mind ettevalmistustel

L i n d a: Ema ma jooksen kohe poodi

Harjutus 21. Täienda antud laused üttega ja pane nõutav lõpumärk.

1. Miks sul jalad pühkimata/ 2. Võtke kingad kaasa/ 3. Söögi-
ajal ei tohi naerda/ 4. Homme läheme ekskursioonile/ 5. Kus sa
nii kaua olid/ 6. Kas sul kirjand juba valmis/ 7. Kas tead mõnd
ilusat muinasjuttu/ 8. Kolmas rühm koonduseks üles rivistatud/
9. Millal on järgmine koondus/ 10. Astu aga nobedasti/ 11. Tooge
kuurist puid/ 12. Teie tehke tuli pliidi alla/ 13. Kas saaksin sind
aidata/ 14. Tere õhtust/ 15. Nägemiseni/

Koondlause.

Vaatle antud lausetes korduvaid lauseliikmeid, kirjavahemärke
ja lauseliikmeid siduvaid sõnu.

Mitu alust.

1. Kevad, suvi, sügis ja talv on aastaajad.
2. Meie metsades elunevad rebane, jänes, metskits,
hunt ning karu.
3. Termomeeter ehk soojamõõtja on tarvilik riist.
4. Seda otsustab direktor või tema asetäitja.

Mitu öeldist.

1. Nõukogude sõdur ei kohkunud ega kartnud.
2. Koolis me õpime, töötame aias, aga ka spordime.
Traktor künnab, äestab, külvab, lõikab, veab
koormaid ja teeb muidki töid.

Mitu kõrvalliiget.

1. Lapsed korjasid aiast maasikaid (mida?), vaari-
kaid (mida?), sõstraid (mida?) ja karusmarju (mida?).
2. Käisime ekskursioonil tehases (kus?), muuseumis
(kus?) mererannas (kus?) ja sadamas (kus?).

3. Tööta järjekindlalt (*kuidas?*) ja hoolikalt (*kuidas?*).

4. Aias kasvab punaseid (*missuguseid?*), valgeid (*missuguseid?*), roosasid (*missuguseid?*) ja oranže (*missuguseid?*) roose.

Pean meeles:

Koondlauses on mitu ühele ja samale küsimusele vastavat lauseliiget.

Koondlauses eraldatakse **korduvad lauseliikmed** üksteisest **komaga**. Kui korduvaid lauseliikmeid seovad sidesõnad ja, ning, ega, ehk, või, kui ka, siis koma ei panda.

Harjutus 22. Leia (suuliselt) korduvad lauseliikmed, nimeta nende küsimus ja ütle, kuhu tuleb panna koma.

1. Siin kasvas hõbekuuski elupuid lumimarju ja läätspuid. 2. Puukoolid aiandid kolhoosid ning sovhoosid kasvatavad maitsevaid puuvilju. 3. Seal käib nii kaevamine rehitsemine külvamine kui ka istutamine. 4. Soojus õhk ja niiskus on seemnete idanemiseks vajalikud tingimused. 5. Seal läheduses polnud järve jõge ega tiiki. 6. Kartuleist saab maitsevaid toite siirupit tärklist aga ka alkoholi. 7. Süda kopsud neerud maks jne. on siseelundid. 8. Kannel viiul mandoliin ja kitarr on keelpillid. 9. Võtke Ants Rein või Jüri kaasa ja kandke puud kuuri.

Harjutus 23. Täida lünk puuduva sõnaga ja pane koma, kuhu vaja.

1. Kevad suvi sügis ja talv on ... 2. Vihm lumi ja rahe on ... 3. Kirsid ploomid ja kreegid on ... aga porgandid peedid kaalikad ja naerid on ... 4. Lehmad ... söövad karjamaal. 5. Meie põldudel kasvatatakse ... 6. Põldohakas orashein põldsinep ja tõlkjas on me põldude kurjemad ... 7. Peenardel kasvasid punased ... ja kuld kollased lilled. 8. Pioneerilaagrid on Elvas Kukulinnas ... 9. Poiss seisis vaatas maha ei nutnud ega naernud. 10. Tüdrukud õppisid lugesid või mängisid. 11. Turul olid müügil pardid jt. linnud ning sea- lamba- ja vasikaliha. 12. Söödavad seemned on ...

Harjutus 24. Koosta koondlauseid, kasutades antud sõnu vajalikus muutes. Pealkirjaks: *Koondlause*.

- 1) jooksmata, mängima palli, hüppama, kurni lööma;
- 2) ujuma, sõudma, õngitsema, vähki püüdma;
- 3) maasikad, mustikad, vaarikad, pohlad, seemned;
- 4) kased, pärnad, saared, vahtrad, tammed, haavad;
- 5) kuused, männid, kadakad;
- 6) lugema, kirjutama, arvutama, joonistama, laulma;
- 7) Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Kohtla-Järve, Viljandi;
- 8) punane, valge, roosa, kollane, oranž;
- 9) sinilill, võsaülane, varsakabi, kannike, pääsusilm, kullerkupp.

Näidis: *Poisid mängisid palli, jooksid, hüppasid ja löid kurni.*

Harjutus 25. Täienda antud laused ja pane kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Koondlause*.

1. Koer haugub klähvib... 2. Jänes jookseb sirkab...
3. Hobune kõnnib jookseb traavi... 4. Karu sööb meeleldi kaeru... 5. Autol on šassii mootor... 6. Põlevkivist saab...
7. Sadamas seisis... 8. Peipsist püütakse latikaid... 9. Toalilled kasvatatakse meil pelargooniume kaktusi... 10. Kooliaias kasvatame... 11. Pioneerilaagreid korraldatakse Elvas Vääna-Jõesuus... 12. Aedades kasvab punaseid... roose. 13. Olime ekskursioonil (*kus?*)... 14. Tähtsamad jõed Eesti NSV-s on...

Harjutus 26. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Koma koondlauses*.

Turul oli rikkalikult parte, hanesid ja kanu. Müügilaudadel olid suured kartulite kapsaste kaalikate peetide ja porgandite virnad. Puuviljadest olid müügil õunad pirnid ploomid ja kreegid. Leidus väga häid õunu, nagu sügisjoonik seerinka kuldrenett sibulõun ja slajanka. Karjasaadustest müüdi piima koort võid kohupiima ning kefiiri. Turukorv lõhnas meeldivalt peterselli selleri ja sibula järele. Panime õunad kappi ja muutsime kapi magusalõhnaliseks. Suvel oli turul ka palju lilli, nagu lõvilõugasid astreid lillherneid nelke ja roose.

Vaatle koondlause korduvaid liikmeid nende juurde kuuluvate sõnadega ja pane tähele koma asetust.

Aias oli ilusaid lilli, magusaid marju ja suuri maitsvaid õunu.

Vanemuine silitas käharaid juukseid, kohendas riideid, kõhatas hääle puhtaks ja katsus siis mängu.
(F. R. Faehlmann.)

Ei lõpe vanadel jutt, noortel naljatamine ega lastel mängupidu. (Rahvajutt.)

Pea n meeles:

Koondlausest eraldatakse komaga korduvad liikmed koos nende juurde kuuluvate sõnadega.

Ulesanne. Meenuta sõna *sepp* käänamist. Ütle, kuidas käänduvad sõnad *pott*, *latt*, *pikk*...

Harjutus 27. Kirjuta + asemele *d* või *t* ja — ees olev täht ühe- või kahekordselt ning pane koma, kuhu vaja.

A. Meie uut koolimaja ümbri+seb aed. Kevadel hak—asime aeda taras+ama. Toodi kohale jäme+aid poste pik—i lat—e varbu ja naelu. Võ+sime tööriistad ning töö algas. Sih+isime mõõ+sime kaevasime augud püs+itasime postid ja lõime lat+id. Osa õpilasi kaeyas aias rehi+ses ja tegi peenraid, aga teised külvasid seemneid või istutasid taimi. Külvasime ka väetisi tõime tuhka ja laudasõnniku+. Katselap—i+ele panime kasvama porgan+eid peete herneid kurke jne. Muldpot—i+es taimed istu+a—sime al—es siis avamaale, kui polnud kart—a öökülmi. Suvel käisime taimi hool+amas. Tore on töö+ada ja õp—ida aian+ust.

B. Valve Helja ja Arno sõi+sid autobussil Riiga. Nad vaa+a—sid suurt linna kõrgeid ehitusi ning külastasid loomaaeda. Seal oli suur elegant toredaid linde pik—i madusid ja ilusaid kalu. Paviljonis oli mit+u akvaariumi. Neis elas tut—avaid kui ka tun+matuid kalu. Aga lin—dlas kisasid papagoid sädistasid

kanaari linnud kakaduud ning teised vōōramaa linnud. Noored karupojad valla+lesid lasksid kukerpalli ronisid puu otsa. Jōehobu laskus vet—e, ainult jäme nina nagu māt—as veest väljas. Seal ta oleskles ega teinud inimestest väljagi. Siis järsku tõstis pea puris+as ja hak—as ninaga vett kühvel+ama. Vesi vahu+as ja pri+sis kõrgele. Kõik see kohu+as meid päris ära.

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Kuidas nimetatakse lauset, kus on mitu ühele ja samale küsimusele vastavat lauseliiget.

2. Missuguse kirjavahemärgiga eraldatakse koondlause korduvad liikmed?

3. Nimeta nn. komata sidesõnad, mille puhul koondlauses koma ei panda.

Harjutus 28 (kordav). Pane puuduvad kirjavahemärgid. Peal-kirjaks: *Lause lõpumärk, koma koondlauses ja ütte puhul.*

A. 1. Kuhu läksid pääsukene lendasid sa linnukene/ (*M. Veske.*)
2. Tule tule tuulekene vii vetta vilja pealta/ (*Rahvalaul.*) 3. Nad käisid Valumäel Munamäel või kaugemalgi/ 4. Tantsijate mängi-jate ja lauljate sekka oli hulk noori inimesi siginenud/ (*A. H. Tammsaare.*) 5. Korja meile talveks hea noos kukeseeni pilvikuid puravikke ja riisikaid/ (*R. Roht.*) 6. Seadku need korda või andku uued/ (*O. Luts.*) 7. Nüüd poisid seisab ees pikk reis/ (*J. Parijõgi.*)

• B. 1. Pakane sillutab teed muudab ööd säravaks ja katab kõik veed jääga/ 2. Päike paita veel me laste päid/ 3. Kas maamõõtjat Kaldi tunnete Logina peremees/ (*R. Sirge.*) 4. Putkadest müüdi magusat kalja kringleid taskunuge ja sitsrätikuid/ 5. Enne sobi-tati sõprust anti kingitusi siis hakati müüma ja ostma/ (*J. Pari-jõgi.*) 6. Jaan vaata kes sealt tuleb/ (*J. Liiv.*) 7. Einar õppis hoo-lega ning lõpetas klassi/ 8. Herkulost ehk kaerahelbeist saab maitsvat putru herkulopätsikesi ning kaerakilet/ 9. Öö oli pilves udune aga soe ning vaikne/ 10. Neil olid sõjariistadeks kirved vikatid nuiad mõnel roostetanud piigid ja mõõgad/ (*E. Bornhöhe.*)

LIITLAUSE.

Liitlause eristamine lihtlausest.

Vaatle ja võrdle tabelis antud lauseid.

Lihtlause	Liitlause
Isa kirjutab. Ema valmistab õhtusööki. Juku õpib. Väike Lea mängib nukkudega.	Isa kirjutab, ema valmistab õhtusööki, Juku õpib, kuid väike Lea mängib nukkudega.
Kõlas vile. Masinad hakkasid käima.	Kõlas vile ja masinad hakkasid käima.
Isa tuli vabrikust koju. Ta töötab nüüd aias.	Isa, kes vabrikust koju tuli, töötab nüüd aias.
Poisid mängisid jalgpalli.	Poisid mängisid jalgpalli, nii
Higi voolas nagu mahl kevadistest kasekändudest.	et higi voolas nagu mahl kevadistest kasekändudest.

Pean meeles:

Liitlause on kahest või mitmest lihtlausest koosnev lause.

Lauseid, millest liitlause koosneb, nimetatakse **osalauseteks**.

Liitlause liigendame osalauseteks öeldiste abil. Kui mitu öeldist, nii mitu osalauset on antud liitlause.

Harjutus 29. Leia antud lausetes öeldised ja määra liitlause puhul osalaused (suuliselt).

1. Töö ei teota kedagi, laiskust laidab iga mees. 2. Üks nupp on hea, aga kaks on parem. 3. Ära mine sügavasse vette, kui sa ujuda ei oska. 4. Töö kiidab tegijat, amet harjutab meistrit. 5. Anna aega atra seada, küll siis kündi küllalt saab. 6. Teadmine ei küsi leiba, aga ta annab leiba. 7. Kuidas lükkad, nõnda läheb. 8. Mis sest kasu on, et lehm lüpsikutäie piima annab, kui ta selle ümber lööb! 9. Uhte tundi tuluta ära iial kuluta! 10. Oma teenitud leib on magusam. 11. Kes ei täna pisku eest, see ei täna ka palju

eest. 12. Hea laps maksab vanematele kasvatamise vaeva. (*Vana-sõnad.*) 13. Kaks näitavad tuld, neli teevad aset, üks heidab magama? 14. Me mängisime, aga äikesepilv kerkis. 15. Nüüd on jälle ilus ilm ning päike paistab. 16. Ühed uisutasid, teised kelgutasid, kolmandad sõitsid suuskadel. 17. Kes rasket tööd teeb, see teab, kui tühjaks läheb kõht.

Koma liitlauses.

Vaatle ja võrdle antud liitlauseid ning pane tähele kirjavahe-märke.

Liitlause osalaused kõrvuti	Liitlause üks osalause teisest hõlmatud
Kes käitub viisakalt, sellest peetakse lugu.	Õpilasest, kes käitub viisakalt, peetakse lugu.
Kui päike käib madalalt, jahenevad ilmad.	Sügisel, kui päike käib madalalt, jahenevad ilmad.
Tuul ulub ja vihma sajab. Oli öö ning mehed uinusid.	Jukul, kes tunnis tähele paneb, on kodus kerge õp-pida.
Ei sind hirm hoia ega kartus karasta.	Koht, kus me käisime, oli väga meeldiv.
Kas laisk saab küllalt laiskusest või virk väsib virkusest.	Jooksime õue, mis oli kuiv, ja mängisime palli.

P e a n m e e l e s :

Liitlause eraldatakse osalaused üksteisest komaga.

Koma ei panda, kui kõrvuti seisvaid osalauseid seob komata sidesõna ja, ning, ega, või. Kõigi teiste sidesõnade puhul tuleb lausete piirikohale panna koma.

Kui liitlause üks osalause on teisest hõlmatud, tuleb see osalause alati teisest eraldada komadega.

Ulesanne. 1) Nimeta sidesõnad, mille puhul kirjas tuleb koma panna. 2) Loe tabelis toodud liitlauseid valjusti ja jälgi hääle kõrgenemist selle sõna puhul, millele kirjas järgneb koma. Jälgi hääle kõrgenemist ka teiste liitlausete lugemisel.

Harjutus 30. Täienda (suuliselt) siin antud laused ja nimeta, kuhu tuleb koma panna.

1. Jooksin küll a g a ... 2. Juku ehmus s e s t ... 3. Ta ootas milla l ... 4. Linda haigestus sest ... 5. Kalurid sõitsid merele ... et ... 6. Meie rõõm oli suur kui ... 7. Õpetaja vaatas kes ... 8. Seal on praegu uus koolimaja kus ... 9. Võtsin raamatu et ... 10. Istusin pargis ja vaatlesin kuidas ... 11. Me ei saanud suusatada e g a ... 12. Kas läheme pühapäeval õpilasetendusele või ... 13. Kõik on vaheajal õues ja ... 14. Algas tund ning ... 15. Tuul on vaikinud a g a ... 16. Ema läks turule et ... 17. Paranda kui ... 18. Õppisin e g a ...

Harjutus 31. Täienda antud laused ja pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Liitlauseid*.

A. 1. Laine kiirustas et ... 2. Ta pani asjad portfelli kuid unustas ... 3. Teel kohtas ta kooliõde kes ... 4. Tänaval märkas ta bussi mis ... 5. Siis nad seisatasid et ... 6. Kui nad poleks sõidukit märganud siis ... 7. Tänaval peab olema ettevaatlik sest ... 8. Kes ei täida liiklemisreegleid ... 9. Vanaisa ütles et ... 10. Päike paistab a g a ... 11. Vend istus pliidi ees ajas hagu tulle ning mängis suupilli. 12. Auto peatus hoovivärava ees või oli see koguni mootorratas. 13. Tõusin avasin akna ja nägin venda kes ajas ratast hoovi.

B. 1. Kui koolist koju tulin ... 2. ... vilistas kui ta jaama jõudis. 3. Kes teeb rohkem see ... 4. Kas te kuulsite kuidas ... 5. ... et kirjand saaks väga hea. 6. Kuna kõik olid klassist lahkunud siis ... 7. Kellel ei ole ühtegi viga see saab ... 8. Kus on hooletust seal ... 9. Mida nooruses õpid seda ... 10. ... mida ma matkal nägin. 11. Kui päike tõusis ... 12. Kuhu päike ei paista sinna tuleb ...

Harjutus 32. Moodusta suuliselt liitlauseid, milles osalused kõrvuti, tarvitades:

1) komata sidesõnu *ja, ning*,

2) komaga sidesõnu (siduvaid sõnu) *aga, et, kui, kuid, kes, kelle, keda...*, *mis, mille, mida...*, *sest, kuna, kuhu, kus, vaid, nagu*.

Harjutus 33. Kirjuta + asemel *d* või *t* ja — ees olev täht ühe- või kahekordselt ning pane koma, kuhu vaja.

Kui sina õp—id.

Kui tunnid lõp—evad sa rut—ad jälle koju. Kostavad vabrikuviled mis kuulutavad et uus vahetus algab. Sa töö+asid kuus tundi ja said sel—est palju targemaks. Kas oled aga mõelnud kui palju too+sid töölised sama aja jooksul? Kui sina õp—isid koolis an+sid töölised vabriku+es ja kaevan+ustes tohutu toodangu. Ühes vabrikus valmib vahetuse jooksul nii palju silikaatkive et saaksime 300 m pikkuse müüri mis on 1 m kõrge. Tekstiilitehased valmistavad päevas mitu kilomeetri+ riie+ millest saab õm—el+a kleite mi+mele tuhan+ele inimesele. Aga meie spordiväljakule ei mahu kõrvu+i ne—d konservid mis üks tehas päevas valmistab.

Harjutus 34. Kirjuta märgi + asemele *d* või *t* ja — ees olev täht ühe- või kahekordselt ning pane koma, kuhu vaja.

Tsaariaegses kooli raamatukogus polnud ainus+ki teost eesti kirjandusest. Eestikeelseid raamatuid os+sin endale ise nagu vene õpilased varus+asid end vene moo+sa kirjandusega. Osta jõu+sin vähe kuid siiski sat—usid mu kät—e Saali Bornhöhe ja Vilde tööd. Me majas elas keegi vanapois— kel— oli kena koguke. Ta laenas oma kap—ist raamatuid mis aval+asid minusse otse põrutava+ mõju. Kui lõp—etasin «Tasuja» värisesin kogu kehast nagu palavikus. Ei tahtnud süüa juua ega magada. Perenaisel oli põhjust arvata et nüüd on hullud raamatud mu ära rik—unud. Kui tulin maalt värske+e raha+ega kinkisin enesele «Kalevi-poja» mille ostsin raekoja kel—drist kauplusest.

(O. Luts.)

Ülesanne. Meenuta liitlause komareegleid.

Harjutus 35. Moodusta antud lihtlausest hõlmatud osalausega liitlause nii, et antud laused saaksid õige mõtte, ja pane komad.

- A. 1. Isa tõstis jalgratta kuuri
kes sõitis lõunale
2. Jaan kandis puid kööki
kes meeleldi abistas ema
3. Konservipurgid ei mahu kõrvuti spordiväljakule
mis üks tehas päevas valmistab
4. Hõõvelpingil valmistasin küülikupuuri
mille šefid meile kinkisid
5. Õunapuud kandsid tänavu vilja
mis me kolme aasta eest istutasime
6. Ilupuud kasvasid kahel pool tänavat
mille oksad olid kärbitud
7. Laev ei saanud välja sõita udu tõttu
mis seisis sadamas
8. Kellaosutid näitasid öötunde
mis pimedas hiilgasid
9. Lehmad andsid tublisti piima
keda hästi söödeti
10. Tuul käändus äkki põhja
mis seni puhus läänest
- B. 1. Lennukitelt võib näha ilusaid maastikke
mis liiguvad kõrgel
2. Seal oli vesi sügavam
kus me ujusime
3. Linda vastas hästi ka ajalugu
kes oli hoolega õppinud
4. Peeter valmistas meile pettumuse
kellesse me väga uskusime
5. Varss jooksis täna rõõmsalt koplis
kes oli eile haige
6. Maal oli palju maavarasid
millest õpetaja rääkis
7. Isale anti preemia
kes ületas mitmekordselt plaani
8. Korv kukkus kogemata maha
mis oli kuhjaga täis õunu

9. Puud pandi nüüd saetult riitadesse
mis olid seni saagimata
10. Mänguväljakul oli tore mängida laptuud
mis oli juba kuiv
11. Onu saabus uuel «Moskvitšil»
kes sõitis meile külla

Ulesanne. Nimeta harjutuse 35 liitlausete öeldised.

Harjutus 36. Täienda antud liitlausel ja pane komad.

A. 1. Kased mis kasvavad koplis... 2. Sinililled mille toiduvarud on juurikas... 3. Ülased mis puhkevad põõsaste varjus... 4. Sarapuudest mis õitsevad juba varakevadel... 5. Roosid mille eest isa nii hoolitses... 6. Koht k u h u me praegu sõidame... 7. Meri mis hommikul veel lainetas... 8. Kool kus praegu õpime... 9. Sirje kellele anti aukiri... 10. Raamat mida ma praegu lugesin... 11. Helja kellega ma pioneerilaagris olin... 12. Tänavaristmel kus on suur liiklemine... 13. Kohtumine kirjanikuga mille korraldas pioneerimalev... 14. Tiigile kus me suvel kalu püüdsime... 15. Kirjas mille saatime vennasvabariiki... 16. Autod mis pargivad väljakul...

B. 1. Seal kus sõja järel olid varemed... 2. Ka soo mis nüüd kuivendati... 3. Kaevanduste juurde kus varem olid väiksed asulad... 4. Kooli aias mida me hoolsasti harime... 5. Meie pioneerid kes võtsid osa jalgrattamatkast... 6. Enn kes oli meie parim kaugushüppaja... 7. Suvel kui toimusid ujumisvõistlused... 8. Sinu kirja mida olin ammu oodanud... 9. Vana Ivo kes tundis loomade ja lindude keelt oli Leholas... 10. Õnnepäeva kes samuti oli väga vapper oli oma mõõga... 11. Meelis kellest kõneleb Enn Kippeli jutustus...

Harjutus 37. Tarvita antud liitlauseis koma, kus see on nõutav, ja tõmba öeldistele kaks joont alla.

Igal pool kus õpilane viibib tuleb kinni pidada sotsialistliku ühiselu reegleist. Õpilasest kes käitub viisakalt peetakse lugu. Iga noor austagu inimesi kes on temast vanemad. Kui kohtad vanemaid inimesi tervita neid esimesena. Aga oota tervitamisel kuni

sulle käsi ulatatakse. Tõuse püsti kui sind kõnetab vanem inimene. Ära oota kuni sult palutakse mõnd teenet vaid tee seda ise omal algatusel. On teine inimene sulle osutanud teene täna teda. Tänatakse aga sind ennast vasta «palun» «võtke heaks» või «pole tänu väärt». Kui on juhtunud mõni vääratus palu esimesena vabandust.

Harjutus 38. Leia čeldised ja pane koma.

Huvitav koondus.

Kui koolimajja saabusime ootas meid üllatus. Vanempioneerijuht kes pidi koonduse läbi viima oli lahkunud. Ta oli jätnud meile kirja milles seisis et võime teda leida teemärkide abil. Jooksime õue otsisime siin-seal kuni leidsime kirja. Kirjas hoia-tati meid «vaenlase» eest. Nüüd liikusime varjatult tabasime «vaenlase» ja võtsime ta vangi. Vangilt leidsime šifreeritud kirja mis oli kirjutatud morse abil. Kiri sisaldas uusi ülesandeid mille täitmine oli põnev ja huvitav. Lõpuks leidsime vanempioneerijuhi. Ta andis märku et liiguksime hääletult. Pärast seda toredat maastikumängu istusime koos tegime lõket ja laulsime. Enne metsast lahkumist kustutamise hoolikalt lõkke et ei tekiks metsatulekahju.

Nüüd ootame millal jälle selline koondus tuleb.

Harjutus 39. Koosta (suuliselt) liitlauseid, seo osalaused antud sidesõnaga ning ütle koma.

1. kiitlema, et suutma	9. vaatama, kes tulema
2. mitte laisklema, vaid töötama	10. küsima, kellele kuuluma
3. pingutama, kuid väsima	11. imestama, keda nägema
4. spurtima, seepärast võitma	12. mõtlema, mida vastama
5. kuulama, kui mängima	13. küsima, mis juhtuma
6. leidma, kus palju olema	14. mõtlema, millest rääkima
7. vaatlema, kuidas lainetama	15. otsima, millega raiuma
8. vaatama, kus nägema	

N ä i d i s: Jüri kiitles, et suutvat tõsta 100 kg.

Harjutus 40. Koosta (suuliselt) liitlauseid, alustades lauset antud sidesõnaga (siduva sõnaga).

1. et oskama, harjutama
2. kui tõusma, sõitma
3. kuhu astuma, vajuma
4. kus (praegu) lokkama, (enne) olema
5. kust otsima, mitte leidma
6. mis kõlbama, kasutama
7. mida mõtlema, rääkima
8. kuidas töötama, tasuma
9. kes püüdma, jõudma
10. keda ootama, ilmuma
11. kellele kinkima, rõõmustama

Näidis: *Et oskaksime hästi esineda, peame palju harjutama.*

Harjutus 41. Alljärgnevas palas aseta kõik puuduvad kirjavahemärgid. Uut lauset alusta suure algustähega. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid.*

Käis kooliarst.

Ühel ilusal sügispäeval kui tunnid olid juba alanud tuli kooliarst tal oli käes kollakaspruun sumadan milles leidusid läikivad töövahendid kui ta oli valge kitli selga tõmmanud alustas ta õpilaste läbivaatamist ta vaatles meie kehaehitust kuulas kopsu ja südant silmitses selgroo kuju ta vaatas ka kas oleme puhtad olime terved lapsed paljud olid tugeva kehaehitusega keda arst rõõmuga vaatas neile kes olid nõrgenenud nägemisega soovitas ta tingimata prillid ta hindas ka meie juuste ja jalatsite puhtust ning kontrollis kuidas me hoolitseme oma hammaste eest lõpuks ütles ta meile järgmist: «Õpilane kui sa hommikul ärkad tõuse kohe üles riietu sporditrikoosse ja virguta oma keha võimlemisega harjutusi täitke täpselt siis peske end kohe külma veega nii omandate karastatud keha mis pole vastuvõtlik haigustele.»

Harjutus 42. Kirjuta märgi + asemele *d* või *t* ja — ees olev täht ühe- või kahekordselt ning pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kordamiseks.*

Metsaülem Rimmelgas rabistas läbi tihnikust kõndis kaasiku all ja hüp—les uuesti lodumetsas. Saapad olid läbimärjad lir+su—sid astumisel. Kuiv oks rebis puruks liblikavõrgu. Rimmelga kaabu oli täis prah+i ok—aid ja pudenenud oksatük+ikesi. Äk+i lõp—es segamets ja ees seisis kõrge kuusik. Metsaülem mõõ+is puude kõrgust ja sai keskmiseks 35 meetrit. Vanust arves+tas ta 200 aastale. Rimmelgas ei armasta midagi rohkem sellisest kuusikust. Metsavahi Anne puhas+as taimeaeda talvisest prahist ning kohen+as rik—utud varb+ara. Ta nägi äikesepilve tõusmas rut—as koju lük—as kinni siibrid sulges aknad kuid jäi akna alla istuma. Kõige rohkem armastas ta kõueilma välgu—sähvatusi müristamise kärgatusi. Selles oli nii palju jõudu et see täitis Anne+ki.

(O. Tooming.)

Otsene kõne.

Jutumärgid otseses kõnes.

Vaatle ja pane tähele neid lauseid, mis väljendavad kõneleja ütlust sõna-sõnalt.

Tiiu kiitles vennale: «Hõissa, mina sõidan varsti Tallinna!»

Vend küsis: «Kuidas sind üksi lastakse?»

Tiiu vastas: «Isa sõidab ja võtab minu kaasa.»

Vend ütles: «Mina palun, et mind ka võetaks.»

Pea n meeles:

Otseses kõnes antakse kõneleja ütlus edasi sõna-sõnalt.

Otsene kõne pannakse jutumärgidesse.

Otsese kõne lõpul on lause lõpumärgiks punkt, küsi- või hüüumärk.

Otsese kõnega lause koosneb kahest poolest:

1. **kõneleja ütlusest** (otsene kõne) ja
2. **saatelausest**, mis väljendab, kes kõneleja on.

Ülesanne. 1. Nimeta Tiiu ja ta venna kahekõnes otsene kõne ja saatelaused. 2. Too veel näiteid otsesest kõnest, kus saatelause on

otsese kõne algul. 3. Pane tähele kirjavahemärke otseses kõnes, kus saatelause on algul.

Pean meeles:

Kui saatelause on otsese kõne algul, eraldatakse see otsesest kõnest **kooloniga** ja otsene kõne algab suure algustähega.

Harjutus 43. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Otsene kõne, kus saatelause on algul.*

A. 1. Kingsepp silitas koera ja rääkis Sinust saab krantside keiser/ (*J. Smuul.*) 2. Jaak vaatas haugi ja parastas Oled sa, latseke, küllalt teisi söönud nüüd sööme su enese/ (*A. Kitzberg.*) 3. Ühel päeval ütles Ats emale Rebase silmad ei põle enam nii hästi kui enne ja karv põle ka enam nii ilus/ (*A. H. Tammsaare.*) 4. Olev ütles äkki tõsiselt Hea et nüüd enam tsaare ei ole/ (*H. Pukk.*) 5. Mütsi kuklasse lükates naeratas juht üleolevalt Niipaljudest teil nõukogude tehnikast aimu on. See on ju võsalõikaja/ (*O. Tooming.*) 6. Jaan ütles Kui igaüks viiks niipalju üle normi mis siis oleks viga/ (*J. Smuul.*)

B. 1. Vint laulab nii Siit siit metsast ei tohi võtta mitte üks pirrutikk/ 2. Aino küsis pinginaabrilt Kas läheme homme õpilasetendusele/ 3. Pinginaaber vastas Jah, kindlasti, mulle meeldib teater väga/ 4. Ta hüüdis juba kaugelt Ära mine Teele sealt on jõgi lahti (*O. Luts.*) 5. Puškin kirjutas oma vennale Lugemine on parim õppimine/ 6. Tuntud vanasõna õpetab Tee tööd töö ajal aja juttu jutu ajal/ 7. Õpetaja tuletas meile meelde Õpilased ärge unustage enne sööki käsi pesemast/ 8. Õpilasreegleis on öeldud Pea kalliks enese oma klassi ja kooli au/

Vaatle kirjavahemärke otseses kõnes, kus saatelause on lõpul.

«Noh, eks me siis lähe pealegi, Andres,» ütles ema mulle.

«Kuhu me läheme?» küsisin mina.

«Mine tagasi!» päästan ma ema käest oma käe.

(*O. Luts.*)

Pean meeles:

Kui saatelause on otsese kõne lõpul, algab saatelause väikese algustähega, aga vahemärgiks on koma, küsi- või hüüumärk.

Harjutus 44. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Otsene kõne, kus saatelause on lõpul.*

1. Kus koer on hakati pärima. 2. Koer on haige vastasin mina. 3. Aga tekil oli ta täiesti terve ütles üks madrustest. 4. Ei visanud mina talle soola! kaitses end süüdistatav madrus. (*J. Smuul.*) 5. Kuhu sa jäid sosistab kõster Lender mulle palitukrae vahele. 6. Metsas käisin ja ära eksisin sosistan talle vurrudesse. (*O. Luts.*) 7. Ema aga mina kasvan ju varsti meheks vastan mina emale. (*J. Parijõgi.*) 8. Aga kus on Sargasso meri küsis kaheksa-aastane Kusti. 9. Sargasso meri on Atlandi ookeani osa, siit Eestist oma seitse tuhat kilomeetrit ütles 12-aastane Ats tähtsalt. 10. Kust sina seda tead küsis Kusti. (*A. Hint.*)

Vaatle, kuhu asetatakse jutumärgid, kui otsene kõne koosneb mitmest lausest. Pane tähele ka saatelauset.

«Noh, mis sa siin istud, Tali? Kas sa koju ei lähe?» küsis õpetaja lähemale jõudes.

«Lähen ka. Tulin enne natukese jõe äärde.»

«Soo-soo. Kas siis jõgi sulle nii armas on, et sa enne kojuminekut siia tuled istuma?»

Arno ei teadnud, mis vastata...

(*O. Luts.*)

Pean meeles:

Kui otsene kõne koosneb mitmest lausest, pannakse lõppjutumärgid viimase lause lõppu.

Kahe kõne ehk dialoogi puhul jäetakse vahel saatelause ära, kui on arusaadav, kes kõneleja on.

Harjutus 45. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid.*

Vaidlus perenaisega.

Ilmar aidake ometi mu tütarlapsi anub perenaine/ Aga Ilmar sõnab Tüdrukud tehku ise oma ülesanded/ Armas taevas kas te tõesti olete nii kalgi südamega lööb pereema käsi kokku/ Jah, sel puhul võite minu südamega klaasi lõigata/ Kas te siis soovite et nad homme saaks halva numbri/ Las parem saavad halva numbri kui jäävad hoopis totraks ütleb Ilmar. Siis lisab ta õpe-

tades Ikka ainult teiste najal, ise ei tee nad midagi/ Ent perenaine mangub Aidake neil teha Ilmar/ Ma toon lauale purgitäie moosi/ Kas arvate et elus joostakse tüdrukutel moosipurgiga kõrval/ Aga nemad ei tarvitse liigutada ei kätt jalga ega pead.

(O. Luts.)

Vaatle kirjavahemärke, kui saatelause on otsese kõne vahel.

1. «*Lilled õitsevad seepärast nii ilusasti,*» mõtles ööbik, «*et mina neile laulan.*»

2. «*Nii magusasti lõhnavad öökannikesed,*» ütlesin ma Mallele, «*tule, nopime neid!*»

Pean meeles:

Kui saatelause on otsese kõne vahel, pannakse see komade vahele.

Harjutus 46. Leia (suuliselt) otsene kõne ja saatelause ning ütle kirjavahemärgid.

1. Ahah saab lapsehoidja aru oota ma tõstan su hällist maha (O. Luts.) 2. Tohoo hullu mõtles vana Raismik viimaks pean siiasamasse öömajale jääma (E. Vilde.) 3. Kas teate rääkis kõneleja et nüüd laiuvad isegi Doonau ja Volga kallastel puuvilla-istandused. 4. Ka Uraalis asutati nüüd puuvilla-sovhoosid tõendas teine vestleja ja need on kõige põhjapoolsemad maailmas. 5. Kuid vene rahval ütleb professor Iljin on veel üks vaenlane kes karistamatult ringi käib. Selle vaenlase nimi on — Põud. 6. Aga inime ne tähendas meie maateaduse õpetaja võidab kord ka selle vaenlase. 7. Sina Tasuja oled meie rahva au ja ilu ütles ta sinu kätte võiks julgesti oma õnne usaldada (E. Bornhöhe.)

Harjutus 47. Pane järgnevas katkendis puuduvad kirjavahe-märgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid.*

Arno vaatas ümber tema kõrval seisis kooliõpetaja/ Tule ütles ta Arnot enesega kaasa tõmmates mul on sinuga natuke rääkida/ Nad läksid eesukse kaudu kooliõpetaja tuppa/

Vaata ütles kooliõpetaja ma kingin sulle viiuli/ Õpi mängima küll sa siis näed kuidas kurvad mõtted peast välja lähevad/ Kui sa pärast vaheaega kooli tuled võta ühes ma õpetan sind/

Arno oli nii imestunud et pakutud asja ei usaldanud võtta kui kooliõpetaja seda tema poole ulatas/ Ta seisis liikumata paigal ja vaatas kooliõpetajale märgade silmadega otsa/

Võta siis see on nüüd sinu oma ütles Laur uuesti/

Siis alles võttis Arno viiuli oma kätte/ Ta ei ütelnud ühtegi tänusõna aga ta pilgust luges kooliõpetaja kõige suuremat tänu...

Lippa siis... ja häid pühi sulle/

Ja Arno lippas/

(O. Luts.)

Harjutus 48. Pane puuduvad kirjavahemärgid.

Kuld ja rukis.

Kuld andis käsu välja Kõik asjad tulgu mind kummardama ja nimetagu mind kõikide kuningaks/ Kõik olid väga kuulekad ning ilmusid õigeaegselt kohale/ Ühed kummardasid ja ütlesid Meie austus sulle kes sa oled me kõikide kuningas/ Meie suur lugupidamine sulle hiilgav kuningas hüüdsid teised/ Üksi rukkitera jäi il mumata/ Talle saadeti käsk: Rukkitera sa pead tulema jalamaid kuninga juurde/ Ei, mina ootan kulda vastas rukkitera et tema tuleks mind kummardama/ Siis ma alles vaatan kui väärt see kuld ongi/

(J. Palm.)

Harjutus 49. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja alusta lauset suure algustähega.

Kiitus on rumalate lõks.

Konn tuli ilusa ilmaga jõe põhjast välja ja istus kaldale päeva kätte soojendama/ vares nägi teda lendas konna kallale pigistas ta oma jalgade alla ja tahtis konna silmad peast välja nokkida/ konnal oli viimane häda käes ta hakkas siis varest kiitma ilus lind sul on ilusad sukad jalas ilus krae kaelas ilus kuub seljas pika säärega kannussaapad ja peened püksid/ kampsun kaa kampsun kaa kisendas vares ja ajas jalad uhkeldades laiali/ konn pääses lahti ja hüppas sulpsi vette/ vares vaatas vesise suuga kaldalt tagant järele.

(Rahvajutt.)

Ülesanne. 1. Ütle, kuidas tarvitame kirjavahemärke otseses kõnes, kui a) saatelause on algul, b) kui saatelause on lõpul, c) kui saatelause on keskel.

2. Ütle, kuidas käändub sõna *kukk* ja kirjuta tahvlile 4 esimest käänat ainsuses ja mitmuses.

3. Meenuta, et kirjutame *sellele, kellele, mulle, sulle, talle*, aga *sel, kel, mul, sul, tal*, kuid *sellel, kellel*.

Harjutus 50. Kirjuta + märgi asemele *d* või *t*, — ees olev täht ühe- või kahekordselt ning pane puuduvad kirjavahemärgid.

Kaval kukk.

Rebane kel—el oli nälg varaks hiilis õue lähe+ale ja märkas suurt kuk—e küüni juures uitamas/ Ta hüp—as üle aia hiilis ligi haaras kuk—e kinni ja jooksis sel—ega metsa poole/ Tü+ruk Maia kes saunas pesu pesi kuulis kuk—e kisa/ Ta jooksis välja ja hak—as rebast hurjutama. Kanavaras kas sa lased kohe kuk—e lahti/

Kukk kel—el surm silmaga näha võt—is kavaluse ap—i/ Ta hak—as rebast õp—etama Ütle Maiale See pole tema kukk mis tal— sel—ega tegemist/

Ega see sinu kukk pole mis sul— sel—ega tegemist hüüdis rebane Maiale/ Hüüdmisega avas rebane suu ja kukk pääses valla/ Kukeleegu, laulis ta jälle õues oskasin pet—a kavala+ rebast/

Kuk—e+ele meel+ib ju uhkustada.

(J. Palm.)

Harjutus 51. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Otsene kõne ja jutumärgid.*

Kolm naist olid kaevult vett võtmas/ Läheduses istus taadike jalgu puhkamas/ Üks naine ütles teisele/ Minu poeg on osav ja tugev et keegi ei saa ta vastu/ Aga minu oma laulab nagu ööbik kiitles teine naine/ Kolmas aga vaikis/ Miks sina oma pojast ei räägi küsisid temalt naabrinaised/ Mis seal rääkida vastas naine temas pole midagi iseäralikku/

Kui naised ämbritega minema hakkasid jooksid neile vastu

kolm poissi/ Üks lõi toredasti hundiratast teine laksutas nagu
ööbik aga kolmas jooksis ema juurde võttis tema rasked ämbrid
ja hakkas neid tassima/ Naised küsisid taadilt/ Noh kuidas me
pojad on/ Aga kus nad siis on vastas taat kavalalt kui mina
näen ainult ühte poega!

(V. Ossejeva.)

II. HÄÄLIKUÕPETUS.

HÄÄLIK JA TÄHT.

Vaatle antud lauset ja selle koostist.

Mis noorus kokku paneb, seda vanadus leiab.

Lause koosneb sõnadest. Sõnad koosnevad häälikuist. Nii koosneb sõna *mis* kolmest, sõna *noorus* viiest, sõna *vanadus* aga kuuest häälikust.

Pean meeles:

Häälik on keele kõige väiksem osa.

Hääliku märk kirjas on täht.

Näiteks sõna *mis* koosneb kolmest tähest ja ka kolmest häälikust (*m, i, s*); sõna *kokku* koosneb viiest tähest, aga neljast häälikust; sõna *Marx* aga neljast tähest, kuid viiest häälikust (*m, a, r, k, s*).

Häälikud esinevad kõnes, neid me hääldame ja kuuleme.

Tähed esinevad kirjas, neid me kirjutame ja näeme; nende abil võime oma mõtteid kirjas avaldada.

Harjutus 52. Leia, mitu tähte ja häälikut on antud sõnades:

kodu, isa, õed, vennad, koolis, tööle, õpivad, juttu, loen, ärkasin, hommik, kooli, õppima, tulijad, ballett, muuseum, mitšuurinlane, maa, öö, marssima, lõkkeõhtu, Tammsaare.

Näidis: *Õösel* (5 t., 4 h.), *soo* (3 t., 2 h.), *uputama* (7 t., 5 h.).

TÄIS- JA KAASHÄÄLIKUD.

Häälda antud häälikuid ja jälgi, kas õhk voolab vabalt või on takistatud.

a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü (nimeta ü, mitte üi)

Pea n meeles:

Täishäälikud on häälikud, mille hääldamisel ei teki märgatavat takistust.

Kõik täishäälikud võivad iseseisvalt moodustada silbi.

Näit.: e-ma, a-bis-ta-ma, ai-ad, pree-mi-a.

Kaashäälikud on häälikud, mille hääldamisel on õhuvoolu läbipääs kas osaliselt või täielikult takistatud.

Kaashäälikud ei moodusta iseseisvalt silpi.

Harjutus 53. Kirjuta antud katkendist välja a) täishäälikud ja b) kaashäälikud, asetades need rühmiti sulgudesse. Pealkirjaks: *Täis- ja kaashäälikud.*

Mõnikümmend sülga rannast seisab ankrus kaksteist mootorpaati, pärad maas ja ninad vastu tuult. Rannas on graniit kaetud punase samblaga ja ainult kivid, mida toob kevadel jää, on hallid.

(J. Smuul.)

VÕÕRTÄHED.

Eesti keeles on 4 tähte, mida kasutatakse võõrsõnade ja võõrnimede kirjutamisel.

Need tähed on:

f, š, z ja ž (loe eff, šaa, zee, žee).

Vene keeles on nendele vastavateks tähtedeks ф, ш, з ja ж.

Häälda antud sõnu, kus esineb võõrtähti f ja š, ning pea meeles nende õigekirjutust.

f: farm, film, fotograaf, füüsika, lift, professor, telefon, telegraaf, elektrifitseerima, finaali, fakt, fosfor, festival, graafik, Aafrika, Friedrich (loe friidrihh), Faehlmann (feelmann).

š: šeflus, šeff (omastav šefi, osastav šeffi), šahh! šaht, šabloon, finiš, dušš (om. duši), tušš (om. tuši, os. tušši), šokolaad; tšehh, tšekk, tšempion, matš, brošüür, mitšuurinlane, «Moskviťš», Mitšurin, Puškin, Tšehhov.

Paljud vöõrsönad on aja jooksul muutunud l a e n s õ n a d e k s, s. o. nad on omandanud eesti keelele omase häälduse ja kirjaviisi. Laensõnades vöörtähti ei tarvitata.

f on asendunud laensõnades v või hv-ga ja
š on asendunud s-ga.

Näiteks: *vundament, tahvel, sohva, paragrahv, ohvitser, puhvet, karahvin, kohv, kohver, sprotid, staap, snepper, sinel.*

Harjutus 54. Moodusta (suuliselt) lauseid, milles tarvitad sõnu, kus esineb häälikuid f ja š.

Harjutus 55. Häälda õigesti.

Vundament, film, Vilma, festival, vest, ahv, kahvatu, telefon, rahvad, fosfor, Aafrika, vorm, farm, graafik, lehvima, ahven, sohva, kohv, professor, lift, finaali, villa, vinnal, füüsika, vürts, floks, vool;

sprotid, šeflus, staap, snepper, spinat, šokolaad, Šotimaa, sahver, šahh, tšekk, start, Stalingrad, šabloon, sabin, spioon, finiš, filmis, Tšehhov, tsirkus, tsikkel, tšempion, tsinkplekk, tšehh, tsehh.

Harjutus 56. Kirjutada märgi — asemele f, v, hv ja märgi + asemele š, s, nagu on õige. Pealkirjaks: f ja š vöõrsõnades ja vöõrnimedes.

A. 1. Vaatlesime huvitavat —ilmi «Teekond mööda Aa—riikat». 2. —undamendi valamisel kasutatakse t+ementi. 3. Johannes Kotkas on mitmekordne maadlust+empion. 4. Koolis töötab —otoring. 5. Laual on kara—in veega. 6. Lähim tele—oniauto—maat on raudteejaamas. 7. Sprinter jõudis 100 m —ini+i 10,4 sekundiga. 8. Saunas kasutame du+i. 9. Kolhoosiaias kasvab mitmeid viljapuude mit+uurinlikke sorte. 10. Kaevanduse +ahtidest liigutakse li—tiga. 11. Onu sõitis meile külla uhiuue «Mosk—vit+iga». 12. Kas oled lugenud T+ehhovi juttu «Kaštanka»? 13. Ko—rid käes, ruttasime jaama. 14. Kana—armis oli üle 500 tibu. 15. Kõik kolhoosihooned on elektri—itseeritud. 16. Toaukse ees oli +nepperlukk.

B. Lembitu onu on Nõukogude armee o—itser. Puhkusel viibides külastas ta ka oma sugulasi ja tõi Lembitule ta—li +okolaadi ning mart+ipanist jänese. Tal oli kaasas —otosid kaunitest koh-

tadest. Ta on hea +portlane. Mitmel mat+il on ta tulnud t+em-pioniks. Lembit istus so—al onu kõrval ja aiva küsitles. Kui joodi ko—i ja söödi võileibu +prottidega, ütles Lembit salakesi, et tema tahtvat ka saada o—itseriks või meremeheks. Siis ta sõitvat isegi Aa—rikasse. Aga onu oli olnud ka —esti—alil. Meie nägime sellest —ilmi ja vaatasime tele—iisorist.

Harjutus 57. Moodusta lauseid, kus on kasutatud sõnu *telegraaf, paragrahv, šefid, duši alla, grammofoon, kautšuk, brošüür, staap, spioon, finiš*.

Häälda antud sõnu, kus esineb võõrtäht ž:

garaaž, montaaž, žilett, prožektor, loož, žurnalist, oranž, žürii, beež, staaž, džungel, pidžaama, Serjoža, Nadežda.

P e a n m e e l e s:

t kõrval kirjutatakse š (tš), d kõrval aga ž (dž).

Võõrtäht z esineb ainult üldnimedes *zoopark, zootehnik, zoo-logia* ja mõnedes pärisnimedes, nagu *Zoja, Kazbek, Kuznetski jt.*

Harjutus 58. Kirjuta lünga asemele z või ž, nagu vaja. Pealkir-jaks: *ž ja z võõrsõnades.*

1. Autod seisavad garaa—is. 2. Käisime nägusas Riia —oopar-gis. 3. Masinate montaa— läks väga kiiresti. 4. Olen lugenud huvi-tavaid lugusid India d—unglitest. 5. Mulle kingiti uus pid—aama. 6. Peenrail õitsevad lopsakad oran—ivärvilised kressid. 7. Kol-hoosi —ootehnikut premeeriti. 8. Turlstid käisid Ka—beki jää-liustikul. 9. Monument oli pro—ektoritest valgustatud. 10. Täht-samad NSV Liidu kivilöövarud on Doni ja Ku—netski basseinis. 11. Serjo—a ja —oja elavad vastaskorteris. 12. Isa ostis paar pakki —iletiteri. 13. Grupp välismaisi —urnaliste külastas Tal-linna.

Harjutus 59. Kirjutada kriipsu asemel s, š, z või ž, nagu vaja. Pealkirjaks: *Võõrsõnu.*

1. Isa raamatukogus on huvitavaid bro—üüre. 2. Missuguse muinasjutu on kirjutanud Pu—kin? 3. «Dünamo» ja «Kalevi»

vahel toimus põnev jalgpallimat—. 4. «Ogonjok» on pildirikas—urnaal. 5. D—unglites kasvab kummipuu, millest saadakse kaut—ukit. 6. Mu üliõpilasest vend õpib—ooloogiks. 7. Palun ulatage kassat—ekk! 8. T—aikovski ballett «Luikede järv» on valutanud maailma näitelavad. 9. Ka loo—id olid vaatajaist tulvil. 10. Kuulasin raadiost reportaa—i. 11. —ini—le lähenedes alustasid jooksjad tugevat lõpu—purti. 12. Ainult vähesed pääsesid—inaali.

Harjutus 60. Täida lünk ja pane kirjavahemärgid.

—estivalile sõitis mitu tuntud —empioni. Sõitsid ka —urnalistid —ilmimehed —otograa—id ning —üriiliikmed. Ko—reisse pakiti dressid pid—aamad ja muu vajalik. —oja võttis reisile kaasa ka raamatuid. Mina ostsin bro—üüri milles tutvustati Moskvat. Tele—raa—iagentuurist saatsime telegrammi et tädi Nade—da tuleks vastu. Aili kavatses osta suveniire millel on —estivali märk ehk embleem. Kavas oli külastada ka —ooparki, jälgida jalgpallimat—e jne. Oh, kuis linn oli valgustatud pro—ektoritest ja tuledest/ Kohtasime maailma paljusid noori ning igal pool olid väljas loosungid Rahu ja sõprus/

Tutvu võõrtähtedega, mida kasutatakse võõrnimede kirjutamisel.

Tähed

c, č, q, w, x ja y

(loe *tsee*, *tšee*, *kuu*, *kaksis-vee*, *iks*, *üpsilon*) esinevad võõrnimedes. Võõrsõnades (s. o. üldnimedes, omadussõnades jne.) ja vene pärisnimedes neid tähti ei tarvitata. Nende hääldamine oleneb vastavast keelest.

Näiteid:

c: *Celsius* (loe *tselsius*), *Constantinus* (konstantiinus).

č: *Čapek* (tšapek).

q: *Don Quijote* (don kihhote).

w: *Kreutzwald*, *Darwin*.

x: *Karl Marx*, *Xerxes* (kserkses).

y: *Lydia* (Liidia), *Byron* (bairon), *New York* (njuu jork).

Võrdle võõrnimede ja võõrsõnade (üldnimede) õigekirjutust.

Pärisnimed	Üldnimi või omadussõna
Marx	marksism, marksistlik
Darwin	darwinism
Mitšurin	mitšuurinlane
Bordeaux (loe <i>bordoo</i>)	bórdoo vedelik (tuntud taimekaitsevahend)
Üldtuntud kohanimed: Neeva jõgi, Riia linn, Helsingi, Pariis, Doonau jt	

P e a n m e e l e s :

Võõrnimed kirjutatakse harilikult nii, nagu selles keeles, kust nad pärit.

Muud võõrsõnad (üldnimed, omadussõnad, üldtuntud kohanimed) kirjutatakse nii, nagu hääldatakse.

Harjutus 61. Täida lünk sobiva võõrsõnaga või võõrnimega.

1. Väike kerges kõites raamatuke on ... 2. Telegramm saadetakse edasi ... abil. 3. Eesti rahva eepose «Kalevipoeg» koostas ... 4. Termomeeter näitab külmapoolusel kuni —60° ... järgi. 5. Kõrg-
hoonetes kasutatakse liiklemiseks tõstukit ehk ... 6. Võistlus
algab stardis, aga lõpeb ... 7. Sõna ... tähendab esivõistluste
võitjat. 8. Suitsutatud kilud õlis on ... 9. Pärast higistamist on
soovitav pesta ... all. 10. Kui segada punane vesivärv kollasega,
saame ... 11. Suurte hüdroelektrijaamade ehitamine võimaldab
kogu maa ... 12. Autokuurid ehk ... ehitatakse tulekindlast mater-
jalist. 13. Marksismi loojad on Karl ... ja Friedrich Engels.
14. Teatrilava valgustavad helgiheitjad ehk ... 15. ... on eral-
datud istekoht teatris või kinos. 16. Loomaaia ehk ... direktor
peaks olema loomateadlane ehk ...

HELILISED JA HELITUD HÄÄLIKUD.

Häälda antud häälikuid, asetades hääldamisel käe kõrisõlmele. Jälgida, millal kõrisõlm väriseb (tekib heli), millal mitte (heli ei teki).

- 1) a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü (kõik täishäälikud)
j, l, m, n, r, z, ž, v (osa kaashäälikuid)

Häälikuid, mille hääldamisel tekib heli, nimetatakse **helilisteks** häälikuteks.

- 2) b, d, g, p, t, k, s, h, f ja š (osa kaashäälikuid).

Häälikuid, mille hääldamisel heli ei teki, nimetatakse **helituteks** häälikuteks.

Et helituid häälikuid täpselt mäletada, võime kergemaks meespidamiseks neid lugeda värsina:

P e a n m e e l e s :

Helitud häälikud: g, b, d, k, p, t
s ja h, f ja š

Harjutus 62. Leia antud luuletusest helilised kaashäälikud.

Allik.

Me kaasiku ääres on mägi
ja mäe rinnaku all,
seal niriseb allik nii selge
ja puhas kui helkiv kristall.
Kui vaikinud loodus, siis kerkib
me kaasiku ladvule kuu
ja silmib, kui tahaks ta näha,
kas udus ehk veel mõni puu.
Ja allika vesi, see särab,
kui kannaks ta elavat tuld —
seal sätendab laineis kui hõbe
ja kumab kui virvendav kuld.

(K. E. Sööt.)

N ä i d i s: *Me* (m), *ääres* (r), ...

Harjutus 63. Leia antud sõnadest helitud häälikud ja kirjuta need välja iga sõna järele sulgudesse. Pealkirjaks: *Helitud häälikud*.

1. Ta on Palupera küla vanakarjane, aga hoidis hea sõna ja saiapätsi eest ka sigu ja kitsi, ehk nendest küll sõnagi kaubas ei seisnud... Peale selle oskas ta pasunaid teha, sikusarvi kaapida ja tina suupidemeks otsa valada, mille läbi sarv palju heledama hääle sai.

(J. Liiv.)

2. Garaažgi, šefid, kohv, tšempion, zooloogia, leibki, dušš, žurnalistid, baškiirid, kõrski, beež, kandidaat, foto, ühtki, krohvgi.

N ä i d i s: *Kaski* (ksk) *oli siin* (s) *kõige* (kg) *rohkem* (hk).

TÄHESTIK.

Tähed kindlaskujunenud järjekorras moodustavad tähestiku.

Ulesanne. Jälgi eesti tähestikku ühes võõrtähtedega ja õpi see pähe.

Aa, Bb, Cc, Čč, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Šš, Zz, Žž, Tt, Uu, Vv, Ww, Ōō, Ää, Öö, Üü, žX, Yy.

Tähestikulist järjekorda kasutatakse sõnaraamatutes, teatmeteostes, nimestikes jm., kus teistsugune järjestus muudaks sõna raskesti leitavaks.

Kui sõnades esimesed tähed on samad, järjestatakse nad järgmiste tähtede järgi. Kui nimestikus on mitu ühesugust perekonnanime, arvestatakse eesnime või eesnime tähti.

Harjutus 64. Koosta oma klassi õpilaste nimestik tähestikulisel järjestuses. Pealkirjaks: ... *klassi õpilaste nimestik*.

Harjutus 65. Paiguta antud eesti kirjanike nimed tähestikuliselt järjekorda. Pealkirjaks: *Eesti kirjanikke*.

Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson, L. Koi-

dula, M. Veske, E. Bornhöhe, A. Saal, J. Tamm, A. Haava, A. Kitzberg, J. Liiv, E. Vilde, E. Peterson-Särgava, O. Luts, M. Metsanurk, F. Tuglas, A. H. Tammsaare, J. Barbarus, J. Sütiste, A. Jakobson, M. Raud, A. Hint, H. Leberecht, J. Smuul, E. Männik, R. Parve.

Ülesanne. Koosta endale väikeses formaadis «Uute sõnade vihik», järjestades leheküljed tähestikuliselt järjekorda. Varu tähtedele *b, d, g, k* suhteliselt rohkem ruumi, võõrtähtedele *c, č, q, x, y* aga ainult murdosa leheküljest. Sõnastikku kogu sõnu pidevalt. Sõnadele märgi juurde omastav ja osastav kääne ja sõna tähendus. Näit.

- r a p o r t, -i, -it — ametlik ettekanne, esitus, teadaanne;
r e f e r a a t, -di, -ti — ettekanne, kokkuvõtlik ülevaade.

Harjutus 66. Paiguta antud sõnad tähestikuliselt järjekorda ja kirjuta nende tähendus. Vajaduse korral kasuta sõnastikku või õpetaja abi. Pealkirjaks: *Uusi sõnu*.

Galopp, duett, grupp, delegaat, anekdoot, aare, brigadir, beež, gaas, binokkel, artikkel, siiras, kollektsioon, staaž, rüht, šabloon, tsellofaan, žurnaal, zooloogia, martsipan.

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Kuidas liigitatakse häälikuid?
2. Milliseid võõrtähti kasutatakse võõrsõnade märkimiseks kirjas?
3. Milliseid võõrtähti kasutatakse ainult võõrnimede märkimiseks kirjas?
4. Millise põhimõtte järgi kirjutame
 - a) võõrsõnad?
 - b) võõrnimed?
5. Ütle peast eesti tähestik koos võõrtähtedega.

SULGHÄÄLIKUD.

Häalda kaashäälikuid ja leia antud tähtedest, missuguste hääldamisel on õhuvoolu läbipääs suletud:

b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, z, ž, t, v

K a a s h ä ä l i k u i d , m i l l e h ä ä l d a m i s e l o n õ h u v o o l u
läbipääs hetkeks suletud, nimetatakse **sulghäälikuteks**.

Kirjas märgitakse sulghäälikuid kahesuguselt: tähtedega
b, d, g ja *p, t, k*.

Harjutus 67. Leia antud luuletuse tekstist sulghäälikud ja
üttele need (suuliselt).

Matkalaul.

Hele päike paitab palgeid,
lõunatuules lendleb juus.
Lähme piki maanteid valgeid —
süda hell ja laulud suus.
Lähme, reisipaunad kukil,
silmis suvepäikse naer.
Põllul juba tolmleb rukis,
juba looma hakkab kaer.
Nukrad leinakase salad
peegeldumas järvevees,
sireleis kolhoositalud,
laste kilkeid ukse ees.
Matkalaule rõõmsaid, helli,
reipalt helistamas tuul.
Kõrvus kajab karjakelli,
palgeid paitab päike, tuul.

(P. Rummo.)

Harjutus 68. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja tõmba sulg-
häälikutele joon alla.

Tead sa tütreke ütles ema pisku aja pärast mina olen sulle
juba kõik oma jutud jutustanud/ Õpi ise lugema siis võid lugeda
raamatuid mis isal riiulil olemas.

Kas ma saan nad kõik läbi lugeda/ küsis Mann. Ema vastas
Miks ei saa kui lugeda mõistad/

Aga kuidas ma õpin lugema/
Kui isa linna läheb palu et ta tooks sulle aabitsa sealt õpid/
vastab ema.

Millal isa läheb/ Kas varsti/ küsis Mann õhinal.

(A. Haava.)

SULGHÄÄLIKUD SÕNA ALGUL.

Vaatle sulghäälikute kirjutamist sõna algul.

Tuli talv. Ta saabus, tuisud süles ...
Tõmbas kuuskelele pehmed mütsid pähe,
tippis ööseks taeva alla tähed,
kõrgel täiskuu külma lambi süütas ...

(M. Kesamaa.)

Sõna algul kirjutatakse harilikult **p, t, k**.

Vaatle järgnevate sõnade kirjutamist ja pea see meeles. Tähen-
duse leidmiseks tarvita sõnastikku õpiku lõpus.

a) *b, d, g* sõna algul (võõrsõnad).

<i>baas</i>	<i>dialog</i>	<i>gaas</i>
<i>bakter</i>	<i>diivan</i>	<i>gloobus</i>
<i>bassein</i>	<i>dokument</i>	<i>geniaalne</i>
<i>bensiin</i>	<i>dress</i>	<i>grupp</i>
<i>brigaad</i>	<i>deklamatsioon</i>	<i>geograafia</i>
<i>brigadir</i>	<i>draama</i>	<i>graniit</i>
<i>betoon</i>	<i>diplom</i>	<i>graafik</i>
<i>brošüür</i>	<i>direktor</i>	<i>grammofon</i>
<i>barett</i>	<i>dušš</i>	<i>garaaž</i>
<i>blokk</i>		

b) *p, t, k* sõna algul (enamasti laensõnad).

<i>kips</i>	<i>palkon</i>	<i>taanlane</i>
<i>kitarr</i> (om. <i>kitarri</i>)	<i>plokk</i>	<i>topelt</i>
<i>kraad</i>	<i>pluus</i> (om. <i>pluusi</i>)	

kreeka

paraad

tort

kumm

pagas

tablett

kurv (om. kurvi)

kombain

Võõrsõnade algul võib esineda ka **b, d, g**.

Harjutus 69. a) Moodusta (suuliselt) lauseid, kus kasutad sulghäälikuga algavaid võõr- ja laensõnu.

b) Koosta laused, tarvitades antud sõnu.

bass—pass; ball—pall; blokk—plokk; baas—paas; buss—puss; dušš—tušš; gaas—kaas; dress—tress; gong—kong.

Harjutus 70. Asenda antud sõnaseletused vastavate sõnadega.

1) tsemendi ja kruusa segu, 2) alus, lähteala, ladu, 3) pisik, 4) köitmata raamatuke, 5) maakera mudel, 6) kahekõne, 7) ametlik paber, 8) spordirõivas, 9) asutuse juhataja, 10) rühm, salk, 11) maateadus, 12) raudkivi, 13) autokuur, 14) ilulugemine, 15) tööde piltlik kujutus, 16) auhindamiskomisjon, 17) helgiheitja, 18) öö- ja rannarõivas, 19) troopiline ürgmets, 20) pikk-silm, 21) näidend, 22) vaimukas, eriliselt andekas, 23) ratas raskuste vinnamiseks, 24) aparaat heliplaatide mängimiseks, 25) automaatori kütus, 26) isikut tõendav dokument, 27) pöörang, käänukoht, 28) rõdu.

Harjutus 71. Kirjuta kriipsu asemele *b* või *p*, *d* või *t*, *g* või *k*. Vajaduse korral kasuta sõnastikku õpiku lõpus. Pealkirjaks: *Laen- ja võõrsõnu*.

A. 1. Kohtla-Järvelt kulgeb üks —aasijuhe Tallinna, teine Lenin—radi. 2. Põlevkivist toodetakse ka —ensiini. 3. —rupp õpilasi läks —asseini ujuma. 4. Tsemendi ja kruusaliiva segu on —etoon. 5. Võistlejad olid sinistes treening—ressides. 6. Raudteel pannakse reisijate raskemad pakid —agasisse. 7. —akterid on haiguste kandjad. 8. Kolhoosi loomakasvatuse aluseks on kindel sööda—aas, sest kana muneb no—ast ja lehm lü—sab suust. 9. —ass on isikut tõendav —okument. 10. Oktoobripühade puhul toimub relvastatud jõudude —araad ja töötajate võimas —emonstratsioon. 11. Paljud kannavad peakattena —aretti.

B. 1. —ips on kasutatav ehitusmaterjalina, aga ka lubiväetisena. 2. Helja sai emalt sünnipäevakingiks —luusiriide. 3. Mitu —raadi näitab praegu —ermomeeter? 4. —raafiku järgi lõpetab —rigaad koristustööd varsti. 5. Põllundus—rigadir Linda Saar luges selge häälega he—tareid, kul—uure, kuupäevi, pro—sente ja paremate töötajate nimesid. (J. Smuul.) 6. Traktorist ja —om—ainer on tähtsad mehhanisaatorid. 7. Ringi läbimõõt on —iameeter. 8. —ulgaarias toodetakse kallist roosiõli. 9. Ülevaatusel esinesid ka meie —e—lamaatorid.

C. 1. Toa —em—eratuur on normaalselt 18—20 —raadi. 2. Sügisel pannakse —opeltaknad ette. 3. Põhja-Eesti aluspõhjaks on —aas. 4. —uetti saatis —itarr. 5. —uristid sõi—sid auto—us-siga. 6. Raa—io leiu—ajaks on —eniaalne vene tea—lane Popov. 7. —aktereid uuritakse mi—roskoobiga. 8. Saalis oli Kreutzwaldi —ips—üst. 9. Välve sai kingiks villase —žempri. 10. —reeningul olin uues —ressis. 11. Vii aval—us ja —okumendid —antseleisse. 12. —reeka on Balkani, aga —aani Jüüti poolsaarel. 13. Meie koolil on —eleviisor. 14. Märkisin —lokki ta —elefoninumbri ja aa—ressi.

HELITUTE HÄÄLIKUTE ÕIGEKIRJUTUS.

Ülesanne. 1. Tuleta meelde helilisi ja helituid häälikuid.

Pane tähele, milline täht kirjutatakse helitute häälikute kõrvale:

*kuusk, oksad, matkal, katki,
kapsas, raspel, puhkab, uhke,
sulpsatama, kütkestav, rohke, lahke,
püsti, maitsti.*

Pean meeles:

Helitute häälikute kõrvale kirjutatakse harilikult k, p, t.

Harjutus 72. Panna |+ asemele õige sulghäälik. Pealkirjaks: *Helitute häälikute õigekirjutus.*

A. 1. Sõj+sime loo+sikuga ki+sasse lahesoppi, kus pesi+ses roh+esti metsparte. 2. Koh+asime me+sas ma+al olles me+sa-vah+i. 3. Lillka+sas mai+seb hästi. 4. Mus+ikal käies is+u-

sime suurele o+slikule pakule puh+ama. 5. Juku meis+erdas pu+kest pritsi. 6. Remondi tõttu ka+kestati elek+rivool. 7. Õh+ul kus+us ehavalgus ja taevast süttis ü+sikuid täh+i. 8. Uh+e tamme kaharad o+sad varjasid noori nõt+eid kuus+i. 9. Pärast vaheaega jätk+us koosolek. 10. Las+epeol oli roh+esti rahvast. 11. Teis+e hulgas näh+i Jaanigi võis+levat. 12. Kand+e hoolt, et koolis vali+seks puh+us ja kord. 13. Võt+e a+tiivselt osa klassivälisest tööst. 14. Koolist lah+udes heit+e pilk oma sahelisse, kas see on tühi.

B. 1. Kuns+inäitust külastas grupp turis+e. 2. Pääsmed on keh+ivad kogu hooaja kes+el. 3. Lah+ises pudelis ravim lah+ub. 4. Vah+eramahlal on veel parem mai+se kui kasemahlal. 5. Õpetaja juh+imisel vaatlesime loodust. 6. Mõned tal+statatud linnud õpivad rääkima ü+sikuid sõnu. 7. La+sed laulsid ma+kal kogu tee. 8. Jänes koh+us ja put+as minema. 9. Ema has+eldas lõnga, aga Leili kit+us peenraid. 10. Enne lah+umist sead+e klass korda. 11. Hoid+e ühiskonna vara veel paremini kui oma. 12. Kangelase rinda eh+isid ordenid. 13. Kõige täh+sam inimesele on ta töö. 14. Hommikvõimlemine värs+endab keha. 15. Vars+i hakkas or+es+er mängima. 16. Loeti ette huvitav kat+end. 17. Mitu e+semplari ajalehele «Säde» käib teie klassis?

Vaatle helitute häälikute *d, g* esinemist antud sõnades.

pee-gel-dab	kol-man-das	su-pel-ge
õm-mel-dak-se	pa-ran-dab	voo-der-da-ma
võis-tel-di	a-ren-da-ma	tu-gev-da-ma
võr-rel-ge	ra-ken-dus	te-rav-da-ma

Pean meeles:

Heliliste kaashäälikute *l, n, r, v* järel kirjutatakse kolmandas silbis sulghäälik *d* või *g*.

Tähele panna järgnevate sõnade õigekirjutust:

orkester, kontakt, likvideerima, kultuur, väärtuslik.

Harjutus 73. Moodusta antud sõnadest tegusõnu, kasutades liidet *-ta* või *-da*, nagu on õige.

a) hõövel, vooder, peegel, kirju, töö, kasu, avar, kõrval, tugev, üle;

b) arenema, kõikuma, õppima, pikenema, paranema, kiirenema, mürisema, suurenema, harjuma, edenema.

Näidis: a) *hõövel* — *hõöveldama jne.*

b) *arenema* — *arendama jne.*

Harjutus 74. Täida lünk *d* või *t*-ga, nagu vaja. Pealkirjaks: *Sulghäälikute õigekirjutus.*

1. Elek—rik remon—is seinakon—akti ja nii likvi—eeris häired, mis segasid ka raadio—. 2. Elamu välisseinad vooder—ati laudadega. 3. Tänapäeval õmmel—akse ka elek—rimasinatega. 4. Vili peks—ud, raken—ati kõik jõud maaparan—ustöödeks. 5. Rajati uusi kultuurrohumaid, et saada väär—uslikku sööta. 6. Sportimine aren—ab keha. 7. Kaevan—use šahtides liigutakse liftiga. 8. Kaevan—atakse sütt ja suuren—atakse toodan—ut. 9. Ülevaatusel võistel—akse isetegevuses ja spordis. 10. Kuns—inäitusel nägime harul—asi maale. 11. Kooli seinaleh— peegel—ab meie mitmekülgset elu. 12. Muutke sõna «väär—uslik» ainsuses.

Harjutus 75. Moodusta suuliselt lauseid, tarvitades harjutuses nr. 73 moodustatud sõnu (hõöveldama... arendama jt.). Ütle öeldise õigekirjutus.

Harjutus 76. Täida lünk ja pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kordamiseks.*

1. Sukel—umises ei saanud üks—i sadamapoiss minu vastu. Nad usal—asid meelel—i tüüri ja soodi minu kät—e sest mõis—sin neid paremini käsi—seda kui nemad. Kõige halvem oli öösi—i sest oli vilu ja piser—as tuulehoogude sek—a. Et tarre—anud liikmeid soojen—ada sõu—sime Pärtseliga kordamööda. (*J. Parijõgi.*)

2. Toh—er ütles et ei tohi end higiseks rabel—a. Siis annab ta mõnin—aid juhen—eid ja lah—ub. Ma tahan veel kord vaa—el—a voolava— vett ja lõpuks peatuda järve kaldal. Pee—

gel—an end vees kogu suuruses. Pole mu— kodus sellist suurt peegli— millest võiksin end vaadel—a seks aidaku mind Amme jõe vesi. (*O. Luts.*)

Liide *-ki* või *-gi*.

Vaatle tabelis antud sõnade alusel, millal liitub sõnadele *-ki*, millal *-gi*.

Liide <i>-ki</i>	Liide <i>-gi</i>
käib+ki	kellega+gi
läksid+ki	kellele+gi
laud+ki	pall+gi
sulg+ki	loom+gi
kapp+ki	linn+gi
kott+ki	koor+gi
kukk+ki	kohv+gi
kolhoos+ki	loož+gi
aitäh+ki	
seff+ki	
tušš+ki	
millest+ki	

Pean meeles:

b, d, g, p, t, k, s ja *h, f* ja *š* järel kirjutame liite *-ki*.
Teistele häälikutele liitub *-gi*.

Liite *-ki* ja *-gi* ees kirjutatakse sõna ühtegi tähte ära jätmata.

Liide *-ki* või *-gi* liitub sõna lõppu.

Harjutus 77. Liida antud sõnadele *-ki* või *-gi*, nagu nõutav.
Pealkirjaks: *Liide -ki või -gi*.

Kauss, kamm, lint, leib, krohv, läksid, arg, võttis, aknad, lehm, tald, kellega, kellelt, dušš, raamat, pael, köis, unes, millest, kus, kuhu, ehk, saab, kolhoos, šeff, staaž, millega, kellele, kohv.

Harjutus 78. Liida sulgudes antud sõnale *-ki* või *-gi*, tarbe korral sõna muutes, ja täida lünk, nagu vaja.

1. Mis tōsi, see tōsi ja (jääb) tōeks. (*A. H. Tammsaare.*)
2. Teised järve— olid hoopis kuivanud ja inimese— ei (mäletanud) neid enam. (*F. Tuglas.*) 3. Ants polnud enne ega (pärast) sel—e kohta (sõna) lausunud. (*M. Metsanurk.*) 4. (Kumb) ei lase teisel jut—u ega (lause) lõpetada, vaid sõna paneb sõnale kanna taha. (Ehk) mul— polnud temaga mingit asjaajamist, (siis) hingam kergemalt, kui uks (sulgub). Kuid vana Mihkel (näitab), et ta asjatult ei käi Alamuse koolis. (*O. Luts.*) 5. Virgal kõht ja (kott) täis. (*Vanasõna.*) 6. Lõunamenüüs ei puudunud (kohv). 7. (Lõhn) reedab, et memm kü—setab pannkooke. 8. Or—estri saatel marssisid noored (oktoobrila—sed). 9. Ta ei kaevanud oma häda (keegi). 10. Võt—e (pall) kaasa, siis on lõbusam. 11. Olen sõitnud hiljem nii (mitmel) laeval ja näinud (head) päevi, aga kõige hellema— mäles—use— on «Suitsust». (*J. Parijõgi.*)

Harjutus 79. Liida sulgudes olevale sõnale *-ki* või *-gi*, tarbe korral sõna muutes, ja pane puuduvad kirjavahemärgid. Täida lünk, nagu vaja.

Hundi kukerpall.

Kord koh—as hunt (jälle) rebast kes teda sageli oli petnud (Täna) tah—is rebane hunti veidi narrida Ta las—is hundi ees paar korda kukerpalli ja ütles siis Ei oleks (iial) us—unud et see on nii mõnus (Kõht) läheb nagu värs—et linnuliha täis Kriimsilm (võttis) sellest tuld ja hakkas kukerpallitama Rebane irvitas aga hunt ei hoolinud (mis) (Konn) tuli hüpates seda hundi rumalust vaatama Tulid karu ja (ilves) Vars—i lähenes (koer) haukudes siis lendasid tihane ja (kuldnokk) ning lõ—uks (porr) Nad kõik hakkasid hunti suure suuga kiitma Loomade kiitus tiivustas edevat hunti nii et ta nüüd alles hoogu (sattus) Keerutas seni kuni kukkus sul—sti soolaukasse ja sinna (uppus)

(*Rahvajutt.*)

Erandlik *b, d, g* helitute häälikute kõrval.

Vaatle, millal kirjutatakse helitute häälikute kõrval erandlikult *b, d, g*.

Sõna algvorm (nimetav kääne või <i>ma</i> -tegevusnimi)	Sõna muutmisel või uue sõna moodustamisel satub <i>b, d, g</i> kõrvale <i>s</i> või <i>k</i>
jalg	jalgsi
kärbes	kärbsed, kärbseid
raudne	raudsed, raudset
püüdma	püüdsin, püüdke!
andma	andsin, andke!
hoidma	hoidsin, hoidku!
nüüdne	nüüdsel ajal
hoogne	hoogsasti
(kahe) kordne	(kahe) kordselt

Ulesanne. Tee järeldus, millal kirjutatakse helitute häälikute kõrval erandlikult *b, d, g*?

Vaatle sõnade muutmist, kus sõna algvormis on *p, t, k*, ja pane tähele nende püsimist.

kartma — kartsin, jooksmata — jooksin

saatma — saatsin, tähtis — tähtsad

tootma — tootsid, vaikne — vaiksed

kopsima — kopsis, kepsu lööma, kõpsti

tants — tantsud, peatselt.

P e a n m e e l e s:

Kui sõna algvormis on kas *b, d* või *g*, siis jäävad need teise helitu hääliku kõrval püsima.

Harjutus 80. Kirjuta antud sõnadest kindla kõneviisi mineviku ja käskiva kõneviisi 2. ja 3. pööre mitmuses. Pealkirjaks: *Helitute häälikute õigekirjutus*.

Andma, hoidma, kandma, võtma, maksma, kündma, murdma, tootma, kütma, seadma, hüüdma, peitma, püüdma, sõudma, niitma.

Näidis:

Algvorm (ma-tegevusnimi)	Minevik	Käskiv kõneviis
sõud/ma	te sõudsite nad sõudsid	sõudke! nad sõudku!
lask/ma	te lasksite nad lasksid	lasket! nad lasku!

Harjutus 81. Kirjuta mitmuse nimetav antud sõnadest.

Vanaaegne, soodne, võrdne, üleliigne, ehtne, lihtne, mitmekordne, raudne, kuldne, iidne, erakordne, moodne, kaudne, neljalälgne.

Näidis: *Vanaaegne — vanaaegsed ...*

Harjutus 82. Moodusta antud sõnadest uusi sõnu, tarvitades liidet *-lt*.

Võrdne, mitmekordne, moodne, ehtne, lihtne, üleliigne, soodne, erakordne, soliidne, kaudne, umbne.

Näidis: *Võrdne — võrdselt ...*

Harjutus 83. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja täida lünk, nagu vaja. Pealkirjaks: *Helitute häälikute õigekirjutus*.

Juunis kui sirelid õi—sesid võ—sime ette huvitava ma—ka. Sõi—sime omni—ussil Kohtla-Järvele ja sealt läksime jal—si Ontika pankrannikule. Vars—i kerkisid vaatepiirile kaevan—uste tornid kors—nate sui—supilved tuhamäed ja pea—selt seisatus —uss suures linnas. Jõu—sime kuulsasse põlevkivirajooni kus nõu—ogude korra ajal on kasvanud uued linnad ja kerkinud moo—sad hiiglavabrikud.

Ontikale läksime et vaadel—a um—kau—selt 60 m kõrgust pankranniku— ja huvitavaid maakih—i—e paljan—eid. Küll oli seal erakor—sel— ilus! Külas—asime ka kalurikolhoosi ja meil võimal—us käia ka kala vastuvõ—u punk—is kus nägime sea—del—ist mille abil kalad suur— toru mööda transpor—itakse sadamast soolamistsehhi. Nägime ka võimsa— püügiriista kakuami ehk kinnisnoota. Oleksime meelel—i läinud ka merele lappama aga öeldi et oleme veel liiga noored.

Harjutus 84. A. Kirjuta sulgudes olev sõna käskivas kõneviisis ja täida lünk.

1. Ärgu (nutma), (püüdma) olla vapper, (hoidma) alles oma hea tuju. 2. (Tundma) teiegi rõõmu sellest ilusast ilmast. 3. Eks ta (kandma) ise neid pampel! 4. (Võtma) riidest lahti, (heitma) voodisse ja (püüdma) uinuda. 5. (Sõudma) kiiresti kodu poole. 6. Ta (seadma) kon—akt korda, muidu võib tek—ida lühi—ühen—us. 7. Äрге (kartma) mäest laskuda, kui sõit selge.

B. Kirjuta — asemele nõutav sulghäälik.

1. Tugev—age oma tahe— järjekin—la tööga. 2. Vigade paran—usele omistage tähelepanu, siis likvi—eerite vead ül—se. 3. Äрге supel—e oh—likus kohas! 4. Kas os—ate hobust ette raken—ada? 5. Samast pimedast ja õu—sest eeskojast viib—i nagisev trepinatuke teisele korrusele. Ees tuleb ki—sehabemega kahekor—sete prilli—ega vanahärra. (O. Luts.) 6. Meie väle—jal—sed poisid aeru—asid laiule. Kui nad lahest välja jõu—sid, hak—as paat tuulest tan—sima. Sõi—jad tun—sid meeldivat rahu—tust hinges.

N ä i d i s: Ärgu nutku, püüdku olla...

Sulghäälikute kirjutamine liitsõnades.

Vaatle antud liitsõnade õigekirjutust.

raud — raudtee, raudplekk, raudbetoon
king — kingsepp — kingloom
umb — umbsõlm, umbkaudne
alg — algkool, algseis

Liitsõnad kirjutatakse nii nagu need lihtsõnad, mil-
lest nad koosnevad.

Kui liitsõnas satub helitu hääliku kõr-
vale **b, d** või **g**, jääb see püsima.

Harjutus 85. Tuleta liitsõnu antud sõnadest. Pealkirjaks:
Liitsõnu.

alg+ (kool, seis, dokument, kiirus, kuju)
sulg+ (kaal, kerge, padi, pehme)
laud+ (barakk, kast, tahvel, põrand)
raud+ (tee, bassein, tala, kast, betoon)
umb+ (sõlm, kaudu, keelne, tänav)
kesk+ (kool, komitee, küte, päev, rajoon)
klapp+ (tool); kott+ (pime); metall+ (raha)
jalg+ (pall, pallur, pidur, puu)

Näidis. *Algkool, algseis jne.*

Harjutus 86. Täida lünk õigesti.

1. Rau—teel käimine on keelatud. 2. Ron—käik liikus tribüüni
eest mööda. 3. Sild ehitati rau—betoonist. 4. Harjutuse lõpul
võt—e al—seis. 5. Al—kooli õppenõu—ogu koosolek oli esmas-
—äeval. 6. Maan—eel liikus um—kaudu sada inimest, kes ru—asid
spordi—eole. 7. Moo—sates majades kasutatakse kes—üttes õli-
kütust. 8. Autodel on ka tagur—idikäik. 9. Kas tead, kus autol on
jal—pidur, kus käsi—idur? 10. Kott—imedal õöl liikus luuesalk
e—evaatlikult. 11. Rau—plekk roostetab niiskuses. 12. Võt—e,
viige need kat—ised kingad kin—sepatöökotta. 13. Peo—äis
ka—saseemneid annab tuhan—eid taimi. 14. Tuntud köögiviljad
on ka—sas, peet, porgan— ja kaalikas. 15. Vaa—asin, kuidas
sulg—ehmed lumehelbed liuglesid mu pin—sakuvarrukale.

Vaatle antud võõrsõnade kirjutamist.

Suur-Munamäe a **b s o l u u t n e** kõrgus on 317 meetrit.
Tulekindlad rõivad on immutatud a **s b e s t i g a**.

Ilma, taevatähti ja mitmesuguseid nähtusi uuritakse **o b s e r -**
v a t o o r i u m i d e s .

Röntgeniaparati kasutatakse arstlikuks läbivaatu-
seks.

Onu jutustas **a n e k d o o d i** ehk naljajutukese inimeste terav-
meelsusest.

P e a n m e e l e s :

Mõnedes vöörsönades võivad **b, d, g** esi-
neda helitu hääliku kõrval.

Harjutus 87. Kirjuta kokkuvöte helitute häälikute öigekirju-
tusest oma vihikusse ja too nõutud näited.

Helitute häälikute öigekirjutus.

I. Pöhireegel. Helitute häälikute kõrvale kirjutatakse
harilikult **k, p, t**.

Näiteid: (tuua 10 näidet, neist 5 *ki*-liitele).

II. E r a n d l i k u l t esinevad helitute häälikute kõrval **b, d, g**
järgnevail juhtudel:

1) kui sõna algvormis esinevad **b, d, g**.

Näiteid: (10 näidet);

2) liitsönades, kui liitmisel tähed **b, d, g** satuvad helitu hää-
liku kõrvale.

Näiteid: (10 näidet);

3) mõnedes vöörsönades.

Näiteid: (5 näidet).

Harjutus 88. Täida lünk. Pealkirjaks: *Helitute häälikute öige-
kirjutus.*

1. Ron—käik liikus or—estriga, mistöt—u õnnes—us paraad-
marss—i. 2. Vö—sime sovhoosis kartuleid. 3. Peks—i reh— ja

kul—sed terad kuk—usid kot—idesse. 4. Ämblikud püü—sid kär—seid. 5. Tuulutage klassi, ärge is—uge um—ses õhus! 6. Nad liikusid kot—pimedal ööl jal—si mööda maan—eed. 7. Ai—asin ta kätt—idi üle kraavi. 8. Vanaae—sed lossid olid üm—ritsetud laia kraaviga, millel oli tõs—esild. 9. Merelained—i on inimene raken—anud enda teenistusse. 10. Siin oli moo—said tööpinke võr—selt vanadega. 11. Lõpuks oli ta a—soluutne t—empion. 12. Mulle teh—i rön—geniülesvõte. 13. Raketi lendu Kuule jälgisid kõik o—servatooriumid.

Harjutus 89. Kirjuta + asemele õige sulghäälik. Pealkirjaks: *Sulghäälikute õigekirjutus.*

Mur+sin pead matemaatika ülesannete kallal ega märganud+i, et oli erakor+selt ilus ilm. Kar+sin, et ei jõua õigeae+selt lahen+ustega valmis ja teised li+avad minema. Vars+i õnnes+us+i mul õ+in+utega toime tulla, nii et ru+asin koh+umiskohale. Võ+sin suuna tiigi juurde, kus toimus+i huvitav üritus — meie a+vaariumi sisus+amine. Bioloogia õpetaja juhen+as meid selles: «Võt+e, pes+e liiv ja pan+e see nõu põhja! O+sige mõned kivid, kõrval+age neilt mus+us ja asetage nõusse! Hoid+e veetaimi, et nad is+utamisel ei vigas+uks, ja täi+ke nõu e+evaatlikult tiigiveega! Mitmekül+selt sisus+atud a+vaarium on tü+ike loo+ust toas ja huvitab teid+i alati.»

Harjutus 90. Ütle suuliselt, kas tuleb liita -gi või -ki.

Leib, nägid, hoog, seep, ehk, latt, kass, kask, lehm, kohv, pall, kuulsid, saab, lepalind, piim, koor, pinev, käärid, ahv, garaaž, vaas, kellest, kellele, kellega.

Ülesanne. Meenuta kirjavahemärkide tarvitamise reegleid otsese kõne puhul.

Harjutus 91. Aseta sulgudes olev sõna tarvilikku muutesse ja pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus.*

1. (Kandma — *mida tehke?*) hoolt et taimi (õigeaegne — *mil-lal?*) kastetaks! 2. Kõneleja ütles (tootma — *mida tehke?*) võimalikult rohkesti aga (püüdma — *mida tehke?*) anda väärtuslikku ja odavalt. 3. See tööstus toodab (ligikaudne) 270 tonni briketti

ööpäevas. 4. (Soodne — *missugustel?*) tingimustel (kündma — *mida tegid?*) tublimad mehed üle poole hektari päevas. 5. (Üld) saadi saaki rohkem kui mullu. 6. (Üht — *liita -gi, -ki*) tundi tuluta ära ial kuluta! 7. (Murdma — *mida tegin?*) kassipojale tükikese leiba tema aga ei söönud. 8. (Seadma — *mida tehke?*) lava korda sest varsti (algab — *liita -gi, -ki*) proov. 9. (Muutma — *mida tehke?*) neid sõnu ainsuses! 10. Juku oli (erakordne) rõõmus sest tema klassi poisid (võitma — *mida tegid?*) 11. Tead ütles vanaema (leidma — *mida tegin?*) metsast hiiglasuure kivi-puraviku. 12. Sügisel (rakendama — *mida tehti?*) kõik vahendid viljasaagi (õigeaegne) koristamiseks ütles kolhoosi esimees. 13. (Heitma — *mida tegin?*) magama ja nägin (unes — *liita -gi, -ki*) kuidas (sõitma — *mida tegime?*) merel.

Harjutus 92. Kirjuta kriipsu asemele sobiv sulghäälik ja pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus*.

Jõu—sasti areneb nõu—ogude teadus kõigil aladel. Uheks suurepäraseks näi—eks on uus naf—a avastamise viis. Seni otsiti naf—at elektriliste puuri—e abil. Need—i olid moo—sad kallid riistad kuid purunesid tih—i puurimisel sügavate kaljurahnu—e ja kõvade kivimi—e vahel. Sageli juh—us et puurauk ei andnud—i õli. Tuli puurida kus—il lähe—al uuesti mis tekitas erakor—seid kulutusi.

Siis aga valmis—as nõu—ogude leidur Merkulov koos teis—e kons—ructoritega väga tä—se mõõduriista, mis on nii üli—een, et väikese käekella ra—akesed ja kruvikesed tun—uvad tema kõrval kohmaka—ena ja ras—epärastena. Paigas kus o—sitakse nafta—tekitatakse kunstlik plahvatus. Siis mõõduriista liikuvale lindile tekkinud joonis, nn. seismo—ramm, ütleb kas ja kus selles ümbruses leidub maaõli. Nüüd on puurimist mitmekor—sel— vähem ja üha sage—amini avas—atakse uusi nafta—asseine, uusi nõuko—gude rahva ri—usi.

Harjutus 93. Täida lünk, nagu vaja. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus*.

1. Pangat+ekil on rahasumma sõnadega, al+kirjad, +itser ja +aatum. 2. Mida on ühist d+unglil ja +aigal? 3. Pärast +üüsilist pingutust on vajalik massaa+. 4. Võistlustest anti edasi

raadiore+ortaa+. 5. Areen oli +ro+ektoritest valgustatud. 6. +rupp õpilasi suunati rönt+eni läbivalgustusele. 7. Kes esimesel mat+il kaotavad, ei pääse +inaali. 8. +oopargi loomadest ilmus +ro+üür. 9. Ka+beki a+soluutne kõrgus on 5047 m. 10. Kõnelejal oli tihe kon+akt kuulajaskonnaga. 11. Kas teil on elek+rigram+o+oni? 12. Auto sõitis asfal+teel, koormaks pik+ad rau+talad. 13. Päikese kul+sed kiired pais+sid ii+se tamme la+vale. 14. Esines nais+uett ja +opeltkvartett. 15. Osteti uut mööblit, muu seas uus kap+ki.

h sõna algul.

Jälgida tabelis antud sõnade õigekirjutust.

h sõna algul	h puudub
haare (haaramine)	aare (kallisvara)
hagu, hao (raiutud oksad)	agu, ao (koidueelne või hilis- õhtune valgus)
hall, halla (öökülma härmatis)	all
hall, -i, hallikas (hallivõitu)	allikas (läte)
haru (harunev osa)	aru (mõistus, kuiv rohumaa)
harutama (nööri)	arutama (küsimust)
harv, harva (hõre)	arv, arvu
higi, higistama	igivana, igihaljas
hiilima (varitsema)	iil, tuuleiil (puhang)
hind (väärtus)	ind (vaimustus), innuga
hirm (loom)	irvitus (pilkav naeratus)
hõng (lõhn)	õng (kalapüügiriist)
häda	ädal
hajameelne	aevastama
hanguma	elevus
hani	ere
heietama	oigama
herilane	ulguma, ulub
hernes	ulgumeri
hiiglane	uljas
huilgama (huikama)	ummik
hulkuma	undama

<i>h</i> sõna algul	<i>h</i> puudub
hunnik	
hurtsik	õõtsuma
hõre	äbarik
hämmastama	äge
härdasti	äkki, äkiline
hütt	ääs (sepakolle)

Ulesanne. Loe tabel «*h* sõna algul» hoolega läbi, esitage siis pinginaabriga vastastikku küsimusi *h* õigekirjutuse kohta ning kirjutage sõnad, milles eksiti, õigel kujul oma vihikusse.

Harjutus 94. Ütle suuliselt, kas sõna algab *h*-ga või mitte.

nööri —arutama; —eietas juttu; läksime —õngitsema; töötasin —innuga; keegi köhib ja —aevastab; nutab —ärdasti; —igi—aljad loorberid; —ägedaloomuline —aigus; tuul —ulub ja masin —undab; raiun —agu; —arutasime, kuhu minna; tegin —aouinaku; —äkki lõi tuule—iil —urtsiku ukse lahti; olid —ädas; —ulgumeri on jääst vaba; —irvitas ta rumalust; täna juba esimene —all; —ädala—ein maitseb loomadele; —uljad noormehed; —avastasin —erilasepesa; —ääsitules karastatud; —iiglasuured —igi—aljad puud; —urraa, meie võit; —õbe—all —obune; ta oli —äiritud; paar —algu puid; —apupiim; —aruline puu; —igistama.

Ulesanne. 1. Meenuta komareegleid a) koondlause korduvate liikmete, b) ütte ja c) liitlause puhul. 2. Meenuta kirjavahemärke otsese kõne puhul.

Harjutus 95. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja kirjuta kriipsu asemele *h*, kuhu vaja.

A. 1. Küll ma —õiskan kui mul —õnne —äälitselen kui veel elan. (*A. Haava*). 2. Ohoo, tuule—õhuke —õõtsuta —õrnasti —ellasti! (*E. Bornhöhe*). 3. Mureline lepalinnuke laulis —ale—

dasti akna —all. (*K. E. Sööt.*) 4. Pidas aga mõni —alvaks tema õnnistavat tööd sellele ta saatis külma —ävitavat —allaööd. (*K. E. Sööt.*) 5. Seal —ilja tuisk toob aia —äärde —anged. (*J. Smuul.*) 6. —eledalt —elises naer nagu kuljus. (*M. Kesamaa.*) 7. Alles õhtul vaibusid —ägedad tuule—iilid —allid pilved muutusid —õredamaks ja sadu jäi —arvemaks. 8. —ommikul —akkas —äkki —uilgama masinavile ning rehelised ruttasid —uluvalt tööle. 9. Tee —argnes siit kahte —arru. 10. —ang on kõrge masin —undab —igi juhilaubalt nõrgub. (*M. Kesamaa.*)

B. 1. Olin —ajameelsuses oma —alli pintsaku —aoriida juurde unustanud ütles Juku vabandades. 2. Päike paistis —eredasti läbi seinapragude —einaküüni. 3. Udu —õljus —õreda loorina jõe—käärus. 4. Vilma —aned on —ernes —üüdis ema. 5. —äkki kostis automürin ja koerad —akkasid —ägedalt —aukuma. 6. Koju tulles mõtles Salme —äsja oli jaanitule ümbrus täis —üüdeid ja —uikeid nüüd —aaras seda sügav vaikus. 7. Tuul —ulus —urtsiku korstnas —irrus puude ladvus —oigas —aledalt ja —irmutas lapsi. 8. See on puhas —uudis—imu —irvitas keegi teiste —ulgast ärge laske end sellest —äirida! 9. Esimese —allaöö —ommikul oli maa —ärmatisega kaetud ja poisid kopsid —ullates —õrna jääd katki. 10. —ulkusin metsa ääres, kus —õredalt kasvas —iiglamände.

C. 1. —ernepõllu taga kasvab ristik—ein sinna —ädalale —ajage —anedki käskis linnufarmi juhataja. 2. —õrnasti —õitseid kannikesed aga nende magus —õng —õljus —õhus. 3. Laevad sõitsid —ulgumerele —eeringaid püüdma. 4. Lapsed —oidke —oolega oma —ambaid muidu —aigestuvad need —õlpsasti seletas —amba—arst. 5. —ao—unniku tagant —üppas —uhke —irv nähtavale ja põgenes —irmul —aavikusse. 6. Näe seal —õreda —eina sees —üüdis mu kaaslane soojendab end —iiglasuur rästik päikesepaistel. Jäin —ämmastades seisma. —iilime talle lähedale ütlesin mina —uudis—imutsedes. Tema vastas Lähme Rein —ääletult äkki saan talle —ästi lähedale.

Ulesanne. Kontrolli oma vihikuis esinenud vigu ja leia sõnu, kus *h*-tähe puhul esineb väära kasutamist. Moodusta neid sõnu tarvitades lauseid ja kirjuta oma vihikusse õigesti.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Millal kirjutatakse *-ki?* millal *-gi?* Mispärast?
2. Missugustel juhtudel kirjutatakse helitu hääliku kõrvale erandlikult *b, d, g?* (3 reeglit.)
3. Koosta tabel sõnastik-vihiku lõppu neist *h-ga* ja *h-ta* algavaist sõnadest, mille õigekirjutuses esines eksimusi. Loe ja täienda seda aja jooksul.

i ja *j* õigekeelsus.

Vaatle antud sõnades *j* kirjutamist ja häälda antud sõnu.

I.

- 1) *Ju-ku, jook-seb, ja-ga-ma, jah, jää-ma, kal-jul, vil-ja-kas, must-jas, valk-jas, laul-ja, õpe-ta-ja, niit-ja.*
- 2) (astus) *maj-ja*, (kukkus) *oj-ja*, (heasse) *tuj-ju*.

Pean meeles:

j kirjutatakse ainult sõna või silbi algul.

Erandiks on sisseütlev kääne: *majja, ojja, tujju* jt.

II.

(tarvis) <i>vii-a, süü-a, müü-a,</i>	<i>vii-ja</i> (viib), <i>käi-ja</i> (käib), <i>tu-</i>
<i>käi-a, mai-as, lai-a-li,</i>	<i>li-ja</i> (tuleb), <i>tegi-ja</i> (teeb),
<i>nüüd, süütama, geo-graa-fi-a</i>	<i>müü-ja</i> (müüb), <i>saagi-ja</i> (saeb),
<i>müür, süü</i>	<i>protokolli-ja</i> (protokollib)

Pean meeles:

j harilikult *i* ja *ü* järele ei kirjutata. Ainult tegijanime liide *-ja* kirjutatakse *i* ja *ü* järel *j-ga*.

Harjutus 96. Kirjuta antud sõnadest järgmised muuted:

a) *da-tegevusnimi (mida teha?)*

laulma, võimlema, õppima, käima, sööma, müüma, lööma, viima;

b) *tegijanimi (kes teeb?)*

õpetama, kirjutama, korraldama, suurendama, viima, käima, sööma, lööma, müüma, saagima, laadima, organiseerima, protokol-
lima, õppima, reisima, uurima, otsima, ekspluateerima;

c) *sõnad, mille lõpus -ia, -ium, -ioon*

geograaf+a, geomeetr+a, seer+a, preem+a, Gruus+a, Rumeen+a, ...

ministeer+um, observatoor+um, stipend+um, ...

ekskurs+oon, deklamats+oon, ...

Harjutus 97. Kirjuta + asemele *i, ii, j, ü* või *ij, jj*, nagu on vaja. Pane puuduvad komad.

1. A+atöö on Ma+ale väga meele +ärgi. 2. Teekä+al oli kuumma ilmaga raske kä+a. 3. Ööbik, see toob soo+a öö hü+ab hõ+skab a+a taga a+a taga o+a taga. (*M. Veetamm.*) 4. +aanust pole ma v+el aastal näinud lossis pole ta kordagi käinud. (*E. Bornhöhe.*) 5. Siin olid perepo+ad ja sulased peretütred ja teen+ad tüdrukud ... Pill hakkas mäng+ma ja tants+ad löid paaridesse. (*J. Liiv.*) 6. Nü+d kuldnokad lennake s+a ja astuge ma+a! 7. Kas oled lugenud Aadu Hindi juttu «Anger+a teekond»? 8. Küsi kä+alt ära küsi ah+u peal istu+alt. (*Vanasõna.*) 9. Üle purde tul+a sulpsatas +algupidi o+a. 10. Väike Ma+a on väga ma+as. 11. Liha sü+akse nahk mü+akse kondid ei kõlba koertelegi? 12. Jalakä+a liigub umbes neli korda aeglasemalt kui rattasõit+a. 13. Eesti Nõukogude Sots+alistliku Vabariigi pealinn on Tallinn. 14. Ekspluateer+ate kaotamisega võimaldus töötaval rahval üles ehitada sots+alistlik kord.

Harjutus 98. Kirjuta + asemele *i, j, ü* või *ij*, nagu vaja.

A. 1. +alutasin a+as ja õppisin a+alugu. 2. Puura+u+a ra+ub puid. 3. Geograaf+a on huvitav õppeaine. 4. Isa sai esimese preem+a. 5. Koosol+ad valisid protokoll+aks kolhoosi raamatupida+a. 6. Postivi+a viib posti raudteejaama. 7. Käisime ekskurs+oonil. 8. Reis+ad astusid vagunitesse. 9. Jalgpallimäng+ad sõitsid Gruus+asse. 10. La+al väl+al töötasid vil+a-

niit+ad. 11. Mar+ul kä+es eksisin metsas, hü+dsin ja hu+ka-sin, kuni +õudsin puusaag+ate juurde. 12. Turul oli rohkesti a+asaadusi mü+a. 13. Tarvis raamatud kogusse vi+a. 14. Nääri-kü+nalde valgel ütles väike deklameer+a oma luuletuse.

B. 1. Räägitakse et enne pühi olevat palju reis+aid. (*O. Luts.*) 2. Tants+ate laul+ate ja mäng+ate sekka oli hulk noori inimesi siginenud. (*A. H. Tammsaare.*) 3. Isal ei tulnud küll mõisas teol kä+a aga kalu pidi mõisale pü+dma. (*J. Parijõgi.*) 4. Seda kiidu-väärt kaupa me mü+a ei saa. Mis teha, ka mü+al on piinlik. (*M. Kesamaa.*) 5. Aga rohkem oli ikka ohk+aid kui aita+aid. (*A. H. Tammsaare.*) 6. Minu ülesandeks oli valmistada meeskonna-le sü+a vi+a kaptenile ja kipparile toit ka+utisse. (*J. Pari-jõgi.*) 7. Kä+a vikat teravaks käskis isa mind. 8. Küsisin geo-graaf+a õpeta+alt Mitu % Nõukogude Liidu kalasaagist annab Kasp+a meri? 9. Kõsed annavad seletas õpetaja odavat elektri-energ+at. 10. Vi+ulikunstnik ütles Oma mänguriista ei tohi i+algi unustada.

Hääliku välted ja nende märkimine.

Eesti keeles on häälikuil kolm v ä l d e t ehk kolm erisugust hääldamispikkust: **lühike**, **pikk** ja **ülipikk**. Lühikest häälikut hääldame lühidalt, pikka häälikut pikalt, ülipikka võime venitada, ilma sõna moonutamata.

Näiteks lauses *Kala ujus silla alla* on sõnas *kala* *l* lühike ehk I vältes; sõnas *silla* — *l* pikk ehk II vältes, sõnas *alla* aga *l* üli-pikk ehk III vältes.

Häälda õigesti ja võrdle jämendatult trükitud häälikute pikkust.

Jüri (I) viis mõrra (II) merre (III).

Tulin järve (I) äärest (II) metsa äärde (III).

Mure (I) muudab (II) ja inimene muutub (III).

Mõdu (I) mõõdab (II), viin mõõtu (III) ei pea.

P e a n m e e l e s :

Hääliku välteks ehk pikkuseks nimetatakse **aega**, mis kulub selle hääliku hääldamiseks.

Täishäälikute välted.

Häälda sõnu ja jälgi jämendatult trükitud häälikute välteid ning pane tähele vältete märkimist kirjas.

Häälik	Lühike häälik I vâlde (hääldame lühidalt)	Pikk häälik II vâlde (hääldame pikalt)	Ülipikk häälik III vâlde (võime venitada)
a	(sõime) kalu	kaalu (leiba)	(puhastab) kaalu
e	veri	veeri (tähti)	veerida
i	vili	viili (saagi)	(kolm) viili
o	koli	kooli (aknad)	(lähen) kooli
u	kuri	kuuri (uks)	(viige) kuuri
õ	mõdu	mõõdu	mõõtu
ä	käru	kääru (taga)	(kaks) kääru
õ	kõha	löögi	lööma
ü	mürin	müüri (pealt)	(ehitab) müüri

Pean meeles:

Täishäälikute I vâlde kirjutatakse ühe tähega, II ja III vâlde kahe tähega.

II ja III vâldet eraldame hääldamise teel.

Harjutus 99. Häälda antud sõnapaare ja otsusta, kas jämendatult trükitud häälik on II või III vâltel.

A. Liiva (hunnik) — (veab) liiva; saada (kiri) — saama; keedab (suppi) — (panin) keema; koored — koori; küünal — küünla; käärid — kääride; (selle) tooli — (seda) tooli; kaare — kaari; ääre — ääri; kuue — kuube; pööre — pöörde; vaadata — vaatan; hüüab — hüüdma; toodab — toota; keelama — keelata; küürib — küürima; proovib — proovida; piilub — piiluda; kaalub — kaaluma.

B. haare — haaras; saari — saared; paaris — paarides; keeled — keeli; meeles — meelde; peenrad — peenart; (sõime) keeksi — keeksi (tükk); hiired — hiiri; jooma — joodab; toodame —

toome; toolil — toolide; kooli (minema) — koolis (käima); koolme (kohal) — (lai) koole; huulde — huuled; häälede — hääles; ääres — äärde; sööda — söötma; käärid — kääre; õõnes — õõn-
sad; kuuri (minema) — kuurist (tulema); kabiinis — (läks) kabiini; saar — (selle) saare; seen — (selle) seene; säär — sää-
red; tool — toolid; kuul — kuuliga; kool — koolist.

Harjutus 100. Määra, kas jämendatult trükitud häälik on II või III vältes.

Suured — suuri; noored — noorde; toole — tooli; saared — saari; müüril — müüre; tuulde — tuuled; suudab — suutma; loo-
made — loomale; keedab — keeta; mõõta — mõõdan; hooned —
hoone; kiidan — kiitma; peenar — peenra; küünal — küünla.

N ä i d i s: *toores (II) — toored (III); hoolsad (III) — hoolas (II).*

Harjutus 101. Kääna antud sõnad ainsuse nimetavas, omasta-
vas, osastavas ja sisseütlevas ning määra jämendatult trükitud
hääliku välde käänamisel.

Noor, hää, suur, keel, seen;
tool, kuul, paar;
võõras, siiras, koobas.

N ä i d i s:

Nimetav <i>kes? mis?</i>		Omastav <i>kelle? mille?</i>		Osastav <i>keda? mida?</i>		Sisseütlev <i>kellesse? millesse?</i>	
<i>noor</i>	III v	<i>noore</i>	II v.	<i>noort</i>	III v.	<i>nooresse</i>	II v.

Harjutus 102. Määra jämendatult trükitud täishäälikute väl-
ted. Pealkirjaks: *Täishäälikute välted.*

A. 1. Hea nali loob rõõmsa tuju. 2. Tuuled lõunast toovad
sooja kaasa. 3. Suured tehased toodavad tohutult kaupa. 4. Üha
kerkivad uued hooned. 5. «Partisani» kolhoosi noored tulid juur-
vilja kasvatamises võitjaks. 6. Hoolsa tööga saavutatakse edu.

7. Kraavi ääres kasvavad maasikad. 8. Mürsepad ehitavad müüri.
9. Töö kiidab tegijat. 10. Tuul puhub tule suureks.

Näidis: *Hea nali (a — I) loob (o — III) ...*

B. Loore jooksis kohe koolist koju, pani raamatud riulile ja läks kööki. Köögis haaras ta põlle, sidus ette, et abistada hoolsat ema kookide küpsetamisel. Ema oli töölt tulles toonud puud kuurist ja süüdanud tule. Nüüd läks töö suure hooga. Koogid tulid pruunid ja maitseid vaarikmarja keedisega ülihästi. Nii tore on hakata sööma, kui oled söögi valmistamisest ise osa võtnud.

Kaashäälivate välted.

Võrdle jämendatult trükitud häälivate vältust, häälida neid sõnu valjusti ja pane tähele vältete märkimist kirjas.

Häälik	Lühike häälik I vâlde (hääldame lühidalt)	Pikk häälik II vâlde (hääldame pikalt)	Ülipikk häälik III vâlde (võime venitada)
<i>l</i>	tala	talla	tallama
<i>m</i>	lame	tamme (oks)	(kaks) tamme
<i>n</i>	lina	linna (tornid)	(sõidan) linna
<i>r</i>	nari	narri (müts)	(kaks) narri
<i>s</i>	püsi	püssi (kuul)	(laeb) püssi
<i>h</i>	ahi	kasahhi (laulik)	(seda) kasahhi
<i>j</i>	maja	(puudub)	(puudub)
<i>v</i>	kivi	(puudub)	kivvi

Pea n meeles:

Kaashäälivate I vâlde kirjutatakse ühe tähega, II ja III vâlde kahe tähega (välja arvatud sulghäälivate *b*, *d* ja *g* välted).

II ja III vâldet eraldame hääldamise teel.

Harjutus 103. Häälda antud sõnapaare, harjutades II ja III välte eraldamist.

A. Kella (osuti) — (vaatan) kella; kammi (pii) — (pesen) kammi; sammu (pikkus) — (kaks) sammu; linnad — linnade; kassipoeg — (söödan) kassi; palli (mängima) — palli(mäng); (suurt) nõmme — nõmmed; tünnist — tünnide; pillama — pillata; kallab — kallata; prillid — prille; (selle) tsehhi — (seda) tsehhi; kannud — kannude; sammuma — sammub; kallis — kallid; talli (uks) — (läksin) talli; pannil — pannide; vannid — vannide; kammits — kammima; kannul — kannudesse; mõrrad — marru (minema); (laulab) bassi — bassihääl;

B. Pommid — (seda) pommi; narrib — narrima; lammil — lamm; porri (laul) — porr; sammuma — sammume; kulli (mängima) — kulli (tiivad); buss — bussid; tossike — tossama; kammita — kammiga; plonn — plonnid; põmm — põmmud; (koorin) lõmmu — lõmmust; (hüüab) Manni — Mannikene; Mallele — Mall; rullid — rullide; ammub — ammuma; sammu (marss!) — sammud; vurrimäng — (teen) vurri; (läksin) tsehhi — (tulin) tsehist.

Harjutus 104. Leia antud sõnadest need, kus jämendatult trükitud häälik on III vältes. Pealkirjaks: *Kaashäälikute III välde.*

Kammima, ammuma, linnades, bussid, (näe) narri, männid, memmed, (suurt) nõmme, mullikas, (ootan) bussi, (otsin) kassi, remmelgas, (vaatan) kella, (seda) pommi, (selle) pommi, tünnides, prillidega, pillama, kallab, kalleid, sammusime, sammume, tossavad, nullid, Mallele, (seda) Malle, millega, põllul, pannal, linnad, (sõidan) linna, pall, memm, kann, kallama, kallata, kammis, mässima, mässida, mässib.

Harjutus 105. Kirjuta oma vihikusse eelmises harjutuses antud sõnadest need, kus jämendatult trükitud häälik on II vältes. Pealkirjaks: *Kaashäälikute II välde.*

Harjutus 106. Kääna antud sõnu ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas, nagu näidises antud. Märgi juurde jämendatult trükitud häälikute välde.

Pall, tamm, kann, tass, vurr, tsehh, kallis, üllas.

Nimetav kes? mis?		Omastav kelle? mille?		Osastav keda? mida?	
kell	III v.	kella	II v.	kella	III v.

Harjutus 107. Moodusta lauseid, milles jämendatult trükitud häälikud on pikad (II välde) ja ülipikad (III välde).

Kammi, kulli, kannu, palli, klassi, sammu, linna, nõmme, vurri, tsehi.

Näidis: *Kassi (II välde) küünised on teravad. Hiired kardavad kassi (III välde).*

Harjutus 108. Määra jämendatult trükitud kaashäälikute välted. Pealkirjaks: *Kaashäälikute välted.*

1. Ema süli süllalaiune. 2. Valged kanad punasel õrrel? 3. Punane pullike, jõhvine lõake? 4. Kas tunnied lumikellukest, esimest kevadlille? 5. Varesed on röövlinnud. 6. Hommikul vara sõitis Lilli linna. 7. Linna ligidal lumisel teel vajasid autokummid sügavasse lumme. 8. Jänesed närivad haavakoort. 9. Tootmistsehis oli mitu eesrindlast. 10. Vaheajal ei viibita klassis. 11. Tule sisse, astu tarre! 12. Neli hobust tallis, viies jookseb ümber talli? 13. Maja kannab, liivatera ei kanna? 14. Liha all, luu peal?

Jälgi antud sõnade õiget kirjutusviisi, häälda neid õigesti ja pea mees nende kirjakeelne kuju.

Häälik	I välde ühe tähega	II või III välde kahe tähega
l	talitama, talutama (=pimedat juhtima), baleriin (balletitantsija)	tellingud, telliskivi, tallutama (taldu alla lööma), krokodill, paralleelne, ballett, karussell

Häälik	I välde ühe tähega	II või III välde kahe tähega
<i>m</i>	amet, komisjon, komandee- rima, samet, samuti, suma- dan, ometi, komitee	hommik, kommunist, kum- mardama, ümmargune, grammofon, (kaks) küm- mend
<i>n</i>	kuni, seni, vanik	kannikas, hunnik, Tallinn
<i>r</i>	erutama, varustama, koridor, karikatuur	ärritama, korrutama, hurraa, varrukas, barrikaad

Harjutus 109. Koosta suuliselt lauseid, kasutades tabelis antud sõnu.

Harjutus 110. Kirjuta sulgudesse asetatud täht ühe- või kahekordselt, täida lünk nõutava tähega ning pane puuduvad komad.

Linna täitevko(m)itee tegeleb ka inimeste elutarbeliste küsi-
mustega, nagu elamud veeva(r)ustus kanalisats—oon hal—as-
alad jne.

Kuna Nõu—ogude linnad kasvavad jõu—sasti siis käib kõik-
jal kibe ehitustöö. Vabrikud toodavad ehitusmater—ale, nagu
te(l)iseid si(l)ikaatkive tsementi lupja eterniiti jm. Siin ja seal on
püstitatud te(l)ingud veetud suured hu(n)ikud lupja liiva kruusa
ja laudu. Töölised kiirustavad in—en(e)rid askel—avad tehnikud
toimetavad ja ta(l)itavad. Mürisevad tõstetr(a)nad ja veoautod
töötavad e—s—av(a)torid. Kerkib uusi koolimaju elamuid ja teisi
—ooneid. Ta(l)i(n)as va(r)ustatakse elamud ka —aasiga, mis
sa(m)uti kui elekter—i teeb elu mugavamaks. Ko(m)unistlik par-
tei ja Nõu—ogude valitsus hoolitsevad rahva elujärje paran—a-
mise eest.

Sulghäälikute välted.

Jälgi sulghäälikute (*b, d, g*) välteid ja nende õigekirjutust.

Lühike häälik I välde	Pikk häälik II välde	Ülipikk häälik III välde	
<i>b, d, g,</i>	<i>p, t, k</i>	<i>pp, tt, kk</i>	<i>p, t, k</i>
kabi	kapi	kappi	kaupa
habe	hape	happe	saapad
rada	ratas	ratta (kodar)	toita
padi	lati (ots)	(kaks) latti	sõita
lugu	luku (vedru)	(panin) lukku	looka
pagu	paku	pakku	jooki

P e a n m e e l e s:

Sulghäälikute I välde kirjutatakse *b, d, g*-ga, II välde *p, t, k*-ga ja III välde lühikese täishääliku järel *pp, tt, kk*-ga, pika ja ülipika järel aga *p, t, k*-ga.

Harjutus 111. Häälda sulghäälikute välteid.

A. Tibu — tipu — tippu; läbi — lapi — lappida; udu — rutuga — ruttu; õde — võte — võtted; sugu — suka — sukka; uba — tupe — tuppa; rada — katab — kotta; lugu — takud — pakkuma; lage — lakas — lakkas; oga — okas — okkad; lõbu — lõpeb — lõppema; sobib — nopib — noppides; küdema — küte — kütta; lubama — hüpata — hüppab.

B. Nobe — nopib — noppimas; lagi — lakib — lakkida; rada — ratas — rattaga; kogu — sokud — kokku; lebas — lepad — lippas; sadu — satub — sattus; siga — sikud — sikkudele; lugu — lukud — lukku; hõbe — õpeta — õppida; tudub — tutid — tuttav; äge — äke — äkke; nugis — rukis — rukkis; iga — ike — ikke; jagu — Jakob — Jaaku; togib — sokid — jooki; saba — kapas — kaapas; sõda — võta — võita; nädal — mätas — mät-

tal; sügav — sukad — looka; mõdu — mõtus — mõttes; kogu — loku — kooki.

Harjutus 112. Määra jämendatult trükitud häälikute välted ja aseta sõnad tabeli vastavasse lahtrisse. Pealkirjaks: *Sulghäälikute välted*.

Nopib, noppida, sobib, lakas, lakkas, rada, ratas, kukk, kott, kapp, lepad, seppade, lebas, mõttes, kokku, kukub, satub, ikka, ädal, äke, äkked, rukis, rukkis, sademed, sattusid, kogemata, luba, ööbik, sada, saada, hakati, traadid, lugu, lukud, lukk, hüpe, võte, õpik, tuttavaid, katta, paki, lükati, jooki, sööki, tiiki, triikida, seepi, loopida, koitis, võitis.

Näidis:

Sulghäälikute välted.

I välde (b, d, g)	II välde (p, t, k)	III välde (pp, tt, kk — p, t, k)
sada	trepil	õppimist saapad

Harjutus 113. Kirjuta + asemele sulghäälik õiges vältes. Pealkirjaks: *Sulghäälikute välted*.

A. 1. Odra o+as paneb käo ku+umise seisma. 2. Ega koer enne ujuma ha+a, kui saba ve+e puu+ub. 3. Kuidas ha+ad, nõnda lõ+etad. 4. Nõnda vanker veereb, kuidas ta+a lü+atakse. 5. Heas tujus on ka pi+a teed käies väsimus tundma+a. 6. Kes õ+etust ei võta, see targaks ei saa. 7. Hea kau+ kiidab iseennast. 8. Inimene saab i+a inimesega ko+u, aga mägi ei saa mäe+a. 9. Kus palju päid, seal palju mõ+eid. 10. Ega kutsuma+a võõrad ajama+a ei lähe. 11. Kes ve+e ei hü+a, see ujuma ei õ+i.

12. Julge pealeha+amine on pool või+u. 13. E+evaa+us on tarkuse ema. 14. Riid ri+ub, rahu ra+endab.

B. 1. Enne äi+est te+is tuulevai+us. 2. Ru+ipõllul laulis rää+. 3. Õ+isin õ+etaja juhtimisel uuest õ+ikust uue õppetü+i. 4. Kõik ru+asid spordivälja+ule. 5. Kui sina vi+a+it ei nühi, siis nühib vi+at sind. 6. Hobu meil joo+seb ohja tõ+u, kargab

kaerava+a lõ+u. 7. Ha+a enne õ+ima, kui lähed õ+etama. 8. Õ+imine on valgus, rumalus pime+us. 9. Tee pi+ minejale. 10. Oo+aja õnge ha+ab kala. 11. Ä+i haarad, suu põle+ad. 12. Ra+akas hobune i+a roomad ri+ub. 13. Pe+usel on lõh+ine kuub. 14. Paat lü+ati ve+e. 15. Kü+epuud laoti tre+i e+e rii+a. 16. Le+a o+sal laulis öö+ik.

Harjutus 114. Kääna antud *sepp-* ja *mõte*-tüüpi sõnu ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas ning määra jämendatult trükitud häälikute välde.

Trepp, kott, pakk, hüpe, võte, lõke, nukk, rukis (omast. rukki), ratas, lipp.

Näidis:

Nimetav <i>mis?</i>		Omastav <i>mille?</i>		Osastav <i>mida?</i>		Sisseütlev <i>millesse?</i> <i>kellesse?</i>	
<i>sepp</i>	III v.	<i>sepa</i>	II v.	<i>seppa</i>	III v.	<i>sepasse</i>	II v.
<i>mõte</i>	II v.	<i>mõtte</i>	III v.	<i>mõtet</i>	II v.	<i>mõttesse</i>	III v.

Harjutus 115. Kirjuta + asemele *d* või *t*, — ees olev täht ühe- või kahekordselt ning pane puuduvad kirjavahemärgid.

Kui tunnid lõp—evad algab spor+iväljakul +reening. Seal jookseme hüp—ame õp—ime ket—ast heitma ja mängime palli. Ühed tegelevad ket—a ja odaga teised viskavad granaa+i kolman+ad hüp—avad. Peeter on parim kõrgushüp—aja aga mul—e meeldib teivashüp—e. Ket—aheide kip—ub mul— veel äp—ar+uma. Vahel kuk—ub hästi välja. Nooremad tahavad pöörkiigel kiik—uda. Mõned rip—uvad kangil +reenivad kä+eköver+ust.

Kui +reening on lõp—enud läheme koju.

Halva ilmaga peab lep—ima toas viibimisega. Pik—a+el õh+u+el on mõnus lugeda aga suvel on tore hüp—ata joos+a pik—uta+a ma+kata jalgrat—al. Töö puhkus ja +reening — see on õige režiim.

Harjutus 116. Määra jämendatult trükitud häälikute välde.

Lina, linnad, (seda) linna, kepi, keppi, käbi, Liisi, Lilli, Maali, Juku, kukkuma, saared, juuri, ruttasid, katus, kadus, ema, hüpe, pakk, kott, trepp, trepile, rebib, ladu, laava, saabuma, kattuma, hakkama, hakata, tuli, tuule, tuuli, lõke, lõkke, sõge, sume, summis, summa, Liina, uurida, uurib, kallama, kallast, ragin, rakud, rakku, Jaaku, looka.

Väldete erandlik kirjutamine.

Vaatle tabelis antud sõnu ja jälgi nende õigekirjutust.

Mõningail ühesilbilistel ja *h*-ga lõppevail sõnadel kirjutatakse III välte lõpphäälik ühe tähega.

ma ehk mina	maa
sa ehk sina	ei saa
me ehk meie	mee (sõnast <i>mesi</i>), meekook
te ehk teie	tee, maantee, ära tee
mu ehk minu	muu asi
su ehk sinu	suu
ja	jaa ehk jah
mul ehk minul	mull, seebimull
tal ehk temal	tall
kel ehk kellel	kell
tol ehk tollel	toll (vana pikkusmõõt)
las ehk lase	lass (piimanõu)
kas?	kass
sel ehk sellel	sell, küll

Ühe tähega kirjutatakse veel järgmiste sõnade ülipikk lõpphäälik:

ta (=tema), ka, do, re, mi, fa, sol, la, si (nootide nimed), sul (=sinul), mil (=millal ja millel), kus, kes, mis ja kõik *h*-lõpulised abisõnad: jah, ah, oh, noh, tohoh, aitäh, kah jt.

Harjutus 117. Kirjuta sulgudesse asetatud täht nii, nagu nõuab õigekirjutus. Pealkirjaks: *Häälikute välted*.

1. Ka(s) su(l) on mu(l)e laenata sulge? 2. Kanaku(l) on

sa(m)uti kahjulik röövlind nagu raudku(l)gi. 3. T(e) tööd töö ajal, aja ju(t)u ju(t)u ajal. 4. Iga noor peaks hiljemalt ke(l) üksteistkü(m)end magama. 5. M(a) annab linnale leiva, li(n) maale kõik m(u). 6. Ke(l) king pigistab, kü(l) see ütleb. 7. Ka(s) s(a) ei (s)a mind väheke abistada? 8. Ke(s) noorelt nobe, s(e) virk vananagi. 9. Kooli esikülg oli ehitud va(n)ikutega. 10. Meie pealinnas Ta(l)i(n)as toimus töötajate demonstratsioon. 11. Ka(s)atše(k)il ei tohi puududa pitser ja a(l)kirjad. 12. Onu kinkis mu(l)e karbi šokol(a)dikompve(k)e.

Harjutus 118. Moodusta lauseid, kasutades sõnu: *kell, kel, mul, mull, sa, saa, tal, tall, karussell.*

Ülesanne kordamiseks.

Kirjuta oma vihikusse alljärgnev kokkuvõtte häälikute vältete õigekirjutusest, täiendades lüngad puuduva sõna või tähtedega, ning too iga punkti kohta viis näidet.

Hääliku vältete õigekirjutus.

1. Häälikute välted (välja arvatud sulghäälikute välted) kirjutatakse järgmiselt:

I välde... tähega; näiteks: ...

II ja III välde... tähega; näiteks: ...

2. Sulghäälikute välted kirjutatakse järgmiselt:

I välde... -ga, näiteks: ...

II välde... -ga, näiteks: ...

III välde... -ga, näiteks: ...

3. Mõningail ühesilbilistel ja *h*-ga lõppevail sõnadel kirjutatakse III välde lõpphäälik ... tähega.

Näiteid: ...

Häälikuühendid ja nende välted.

Vaatle antud sõnades esinevaid jämendatult trükitud häälikuühendeid.

1. Väikese künkakese peal, mille kõrval kari sööb, istub väike tütarlaps ja punub lilledest pärga. (*J. Liiv.*)

2. Kes teab, mis nägu tuled, mai, kas lumelörtsis, vihma saabud?

Veel pole aias kellukaid

ja Kadriorg on päris raagus.

(*D. Vaarandi.*)

Kõrvuti seisvad erinevad täis- või kaashäälikud moodustavad häälikuühendi.

Häälikuühendid on kahesugused: täishäälikuühendid ja kaashäälikuühendid.

Täishäälikuühendit, mis kuulub ühte silpi, nimetatakse **kaksiktäishäälikuks** ehk **diftongiks**.

Harjutus 119. Nimeta diftongid.

Meie kanapesa oli laudas sõimes. Korraga hakkasid munad sealt kaotsi minema. «Missugune elukas neid peaks küll hii-vama?» kaebas emä. «Harakad küll kädistavad lausa ümber toa, aga ega harakas jaksa kanamuna kuhugi viia.»

Uhel päeval läksin läbi rehealuse lauta ja sattusin varga jälile: nägin harakat lendavat laudauksest õue. Teisel päeval seadsin laudaukse külge pika nõõri, uks jäi praokile ja mina seisin reheall, kui kana oli pesal. Peagi lendas harakas lauta otse sõime äärele. Tõmbasin tugevasti nõõrist ja laudauks käis klõmdi! kinni. Teatasin teistele, et munavaras on lõksus.

(J. Kallaku j.)

Harjutus 120. Leia kaashäälikuühendid (suuliselt).

Riidevabrikus.

Klassijuhataja käskis õpilastel üleriided selga panna ja paa-ridesse astuda. Õpetaja ütles: «Lähme täna ekskursioonile, et näha, kuidas lambavillast püksiriidet tehakse.» Varsti lookles õpilaste rong riidevabriku poole, kust paistsid suitsevad korstnad. Jõudnud pärale, astusime suurde avarate akendega saali, kus oli palju keerlevate ratastega masinaid. Töölised tumedates kitlites kõndisid ühe masina juurest teise juurde ja juhtisid nende tööd. Õhku täitis lambavilla ja määride õli lõhn. Vill kraasitakse peeneks, sellest valmistatakse heie, mis kedratakse lõngaks. Pehme vaibana venis vill võllidel, muutudes ikka puhtamaks ja pehmemaks. Ketrusosakonnas nähti lõpmata lõngade rida ja lugematul

arvul keerlevaid poole. Kudumisosakonnas sähvisid süstikud nagu välgulöögid läbi lõimede ja lõng lõnga järel liitus kangasse.

(J. Kallaku j.)

Harjutus 121. Kirjuta antud jutuke ära ning tõmba diftongile üks joon ja kaashäälikuühendile kaks joont alla. Pealkirjaks: *Häälikuühendid.*

Mees läks linna, kaasas oli tal sokk, hunt ja kapsapea. Jõudis jõe äärde, kus silda polnud. Kaldal oli paat, aga nii väike, et mees sai korraga ainult ühe kaaslase üle viia. Ei tohi aga unustada, et hunti ja sokku ei saanud kahekesi jätta, hunt oleks soku ära murdnud. Kui jätta sokk ja kapsapea kahekesi, siis oleks sokk kapsapea ära söönud. Mees mõtles ja mõtles. Viimaks ometi leidis hea nõu ja mees viis kõik õnnelikult üle. Kuidas ta seda tegi?

Harjutus 122. Leia antud sõnadest need, kus kaks kõrvuti olevat erinevat täishäälikut moodustavad diftongi.

Poeem, kaevu, aidas, hoiab, õue, õed, poeet, seal, muuseum, maailm, vanaisa, aastaid, liuglema, laial, siia, kuues, kaua, õied, teame, stipendium, revolutsioon, viia, raadio, leib, loeng, vanaema, käia, laia, Riia, seeria, preemia, aias, rauast, linakiud, poeg, maias, poes, laulus, täiel, sõuab, linoleum, Gruusia, Rumeenia, kuueriie, soad, heie.

Diftongide välted.

Võrdle jämendatult trükitud diftongide välteid, hääldades neid sõnu valjusti, ja pane tähele diftongide õigekirjutust.

I välde	II välde	III välde
(Puudub)	Henn ja Jaan män- givad õues. Sügisel on päevad lühikesed. Mida ei jõua sõelaga ümber maja viia?	Jooksime õue. Oli ilus suvepäev. Läksime koos õega sõudma.

Diftongidel on ainult II ja III välde, kusjuures ülipikk täishäälik kirjutatakse alati ühe tähega.

Ulesanne. Määra eelmisest harjutusest leitud diftongide välde (suuliselt).

Harjutus 123. Määra diftongide välde. Pealkirjaks: *Diftongide välde.*

Õied, õisi, päevad, päeval, õues, rauda, lõuna, täied, võiduga, leiame, leidma, õunad, õunu, praegu, ainet, ained, meie, einet, jõe, sõuavad, Leili, laulab, laulma, laulud, leibu, võid, einet.

Näiteks: *Võidelda* (II v.), *õige* (III v.) ...

Kaashäälikuühendite välted ja nende õigekirjutus.

Võrdle jämendatult trükitud kaashäälikuühendite välteid (hääldades valjusti) ja pane tähele kaashäälikuühendite õigekirjutust.

I välde	II välde	III välde (hääldamisel võime venitada)
(puudub)	Heino ja Ants on head sõbrad. Hea ilmaga on mõnus matkata. Pargis kasvab palju ilupuid. Mardi töö oli parim.	Sõprus võib sõprust. Kui tuleb häid ilmu, läheme matkama. Parki istutatud puud läksid kõik kasvama. Mart on tubli poiss.

Kaashäälikuühendil on ainult II või III välde.

Kaashäälikuühendis kirjutatakse kõik häälikud ühe tähega.

Harjutus 124. Määrata jämendatult trükitud kaashäälikuühendite välted. Pealkirjaks: *Kaashäälikuühendi välted*.

A. Seitse, seitsme, sõbrad, sõpru, kalju, kartul, põtra, tetre, tedred, turvas, turbad, kahtlema, oskama, mõtlema, üttelema, õmbles, mängis, lindu, linnid, pardid, külvab, neljas, (loen) kirja, marju, Marju, harjuma, karjub, mantel, kringel, number, vedru, vetrub, lambid, klamber, kingad, (selle) kinga, suples, lendur, lapsed, lapsi.

B. 1. Sel päeval jäi ta õhtuni põldudele. (*O. Tooming.*) 2. Me ümber maa on õitsemise hoos. (*K. Merilaas.*) 3. Milde võttis ämbri, millega nad noortele puudele vett kandsid, ja hakkas astuma. (*O. Tooming.*) 4. Tehke kambris mänguringe, aga õue ärge minge... Musti aknalaua mängib, Tiitsu aina hüpleb sängis. (*F. Kotta.*) 5. Orkester mängis valssi ja kunstnik tõusis, paludes Linda tantsima. (*O. Tooming.*) 6. Ants ronis katusele ning pani raskelt kukkuvat punast lipu korstna kõrvale sarika risti vahele püsti. Las lehvib! On hästi kaugelt näha, mis rahvas täna kokku tuleb. (*R. Sirge.*) 7. Koplis kasvas kõrgeid kaski. 8. Ümberringi oli kõik vaikne. 9. Tegime ringi ümber metsa, siis läksime piki õitsvat ristikupõldu, kus kasvab kraavipervedel palju maitsvaid marju. 10. Marju jookseb spordiväljakul ja viskab oda.

Harjutus 125. Kääna antud sõnad ainsuse nimetavas, osastavas ja osastavas ning mitmuse nimetavas, nagu tabelis näidatud. Pealkirjaks: *Kaashäälikuühendi kirjutamine*.

Koppel, artikkel, nukker, vapper, kukkel, pappel, snepper, kinnas, varras, lammas, sammal, hammas.

Näidis:

Ainsus			Mitmus
Nimetav kes? mis?	Osastav kelle? mille?	Osastav keda? mida?	Nimetav kes? mis?
pannal	pandla	pannalt	pandlad

Ulesanne. Loe harjutuses 120 toodud pala «Riidevabrikus» läbi, jälgi kaashäälikuühendi õigekirjutust ja kirjuta pala õpitud etteütlusena.

Harjutus 126. Kirjuta sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav. Pealkirjaks: *Kaashäälikud lihthäälikuna ja ühendis.*

1. Seinalehes ilmus huvitav arti(k)el «Li(n)dude söö(t)misest talvel». Arti(k)lis kutsutakse üles ehitama li(n)dudele talveks söögilaudu. 2. Pi(k)adel suvepäevadel on mõnus ma(t)kata ja õ(p)ida tu(n)dma kodumaa taimesti(k)u, li(n)de ja loomi. 3. Karjako(p)leid ümbritseb la(t)aed. 4. Ru(t)asime noortepar(k)i, kus meid ootasid mi(t)ukü(m)end noort. 5. Meie va(p)ra Nõukogude armee aastapäeva kontserdil esines hea tantsuansambel. 6. Hoolas õ(p)imine tasub end kü(m)neko(r)dselt. 7. Veere, vär(t)en, vurinaga, ke(t)ra, vo(k), nüüd kiiruga! 8. Va(r)blased no(k)ivad aida ukse ees teri ja hü(p)levad nagu pallid. 9. Vas(t)laku(k)lid on väga maitavad. 10. Ru(k)ijahust tehakse leiba, nisujahust se(p)ikut. 11. Viisakas on ise maiustusi süües ka teistele pa(k)uda. 12. Vanema inimese vastu ollakse aupä(k)lik. 13. Ho(m)seks anti matem(a)(t)ika õ(p)ikust mi(t)u üle(s)a(n)et lahendada. 14. Nad koh(t)asid te(a)tris tu(t)avaid. 15. Va(p)rate või(t)lejate ra(s)ke või(t)luse järel saabus viimaks lõ(p)lik võit.

Kaashäälikuühendi erandlik kirjutamine.

Ulesanne. Tuleta meelde liite -gi ja -ki kirjutamist ja selgita, kuidas kirjutatakse sõna -gi või -ki liitmisel.

Harjutus 127. Liida antud sõnadele -gi või -ki, nagu on vaja. Pealkirjaks: *Erandlik kaashäälikuühendi kirjutamine.*

Kott, kapp, lill, kell, kamm, tass, tuletikk, kauss, poiss, mangukann, õhk, ehk, rõhk, kask, kass, vurr, metall, all, šeff, tušš, duett, grupp.

Jälgi, kuidas kirjutatakse liitsõna.

keskkool, keskküte, keskkaal
plekktoos, plekk-karp, plekknõu
metallvarb, metallraha
klapptool
kottpime
kättpidi
asfalttee

Liitsõnad kirjutatakse nii nagu need liitsõnad, millest nad koosnevad.

Harjutus 128. A. Moodusta liitsõnad antud sõnadest. Pealkirjaks: *Liitsõnu*.

Metall+raha, pikk+silm, pott+kivi, kott+pime, papp+karp, klapp+tool, kesk+kool, kesk+komitee, kesk+küte, asfalt+tee, pann+kook, plekk+tops, all+kiri, all+pool, võrk+kiik, lill+kapsas, kaks+sada, viis+sada, kiir+rong, suur+riik.

B. Väljenda liitsõna abil. Pealkirjaks: *Liitsõnu*.

Plekist katus, õlest kübar, asfaldist tee, metallist varb, papist kaas, sametist tekk, latikujuline raud, lõpul saadud tulemus, pakukujuline taru, papist katus, plekist toru, raiutud kuju, lindiga liikuv traktor, vasest katel, keskel asetsev koht, kevadel tehtud külv, kulla karva kala, sule raskune kaal, nahast kuub, jalaga peetav pidur, sulgedega täidetud kott.

Vaatle ülipika *s* kirjutamist heliliste kaashäälikute *l, m, n, r* järel.

Kaashäälikuühendi II välde	Kaashäälikuühendi III välde
pulsi (löök) simsi (äärel) (teisel) seansil marsivad	(katsus) pulssi (parandab) simssi (teine) seanss (mängiti) marssi

Ulipikk *s* kirjutatakse *l, m, n, r* järel kahe tähega.

Aga: *mäslevad lained*, sest *s* asetseb siin helilise kaashääliku ees.

Harjutus 129. Kirjuta sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt, nagu nõutav.

1. Kas oskad tantsida val(s)i? 2. Käies mar(s)! 3. Nad mar(s)i-sid heal mar(s)isammul. 4. Paranda sim(s)! 4. Pul(s) lööb 60 korda minutis. 5. Kolhoosnikutele maksti avan(s)i. 6. Avan(s)iks anti ka teravilja. 7. Hilinesin esimesele sean(s)ile. 8. Ko(p)lis jooksis mi(t)u var(s)a. 9. Var(s)u, vasikaid, põr(s)aid ja teisi noorloomi tuleb hästi sööta. 10. Toidumär(s), kuhu sa poisi viid? 11. Laev muutis kur(s)i. 12. Sõnades tõr(s), kõr(s), var(s), par(s) on r ülipikk. 13. Kõpsetasime ku(k)leid. 14. Nad kirju-tasid arti(k)lit. 15. Pahal seal kär(s) kärnas.

Vaatle, kuidas liidetakse sõnale liited.

lõpp+lik = lõplik

täpp+ne = täpne

pikk+lik = piklik

homm(e)+ne = homne

õhk+kond = õhkkond

rõhk+kond=rõhkkond

siin+ne = siinne

Itaal(ia)+lane=itaallane

Liite puhul tekkivas kaashäälikuühendis kirjutatakse harilikult iga täht ühekordselt.

Kui sõna lõpeb sama kaashäälikuga, millega liide algab, siis jäävad mõlemad kaashäälikud kirjas püsima.

Pean meeles:

1. Kaashäälikuühendis kirjutatakse harilikult kõik hääli-kud ühe tähega (*lõplik, koplis, tallinlane*).

2. Erandlikult kirjutatakse järgmised kaashääliku-ühendid:

a) kui sõnale liita liide -gi või -ki (*pallgi, kasski*);

b) liitsõnades (*keskkool, allkiri*);

c) niisuguste liidete liitmisel, mis algavad sama tähega, millega sõnatüvi lõpeb (*õhkkond, rõhkkond*);

d) ülipikk *s* heliliste kaashäälikute *l, m, n, r* järel (*pulss, simss, seanss, marss*).

Ulesanne. Kirjuta kokkuvõtte kaashäälikuühendi õigekirjutusest oma vihikusse ja too iga reegli kohta rohkesti näiteid (v. a. punkt c).

Harjutus 130. Liida antud sõnadele järgmised liited:

1) liide *-gi, -ki*.

Kalevipoeg, rohkem, asuvad, lill, lehm, kapp, plüüš, leib, kann;

2) *-kond*

haritlane, kunstnik, laud, õhk, rõhk, kesk, salk;

3) *-lik*

pilt, teadus, pikk, lõpp, passima (=sobima);

4) *-ne*

eile, homme, seal, siin, monotoon, hoog, paralleel.

Harjutus 131. Kirjuta sulgudes olevad tähed, nagu on vaja. Pealkirjaks: *Kaashäälikute õigekirjutus*.

1. Mu(l) on praegu lõ(p)etada paar ülikiiret tähtajalist arti(k)lit. (O. Tooming.) 2. Ta on ho(m)se päeva poole teel. 3. Mi(t)ukü(m)end silma vaatas mu otsa. (V. Beekman.) 4. Kõike ei s(a) ko(p)ikaga kaaluda, mõni tänane ko(k)uhoid on ho(m)ne kaotus. 5. Eh(k)i südaõõtund oli lõõnud, ei olnud pil(k)ane pime nagu se(p)te(m)bris—o(k)toobris. (O. Tooming.) 6. Sõdurid mar(s)isid uhkel mar(s)isammul tribüüni eest mööda. 7. Fajan(s)-nõud on odavamad kui portsela(n)õud. 8. Rahvatantsijad tantsisid viru val(s)i. 9. Ta(l)i(n)a ja Nai(s)aare vahe pole suur. 10. Virgal kõht ja ko(t)ki täis. 11. Lõ(p)matu arvude rida, mis esines plaanis, on muutunud kä(t)evõidetud heaoluks. 12. Kes(k)üttele lu(k)sepaks on meil vilunud mees. 13. Se(l) aastal andsid kir(s)ipuud palju kir(s)e. 14. Madalrõh(k)onna lähenemisel saame sademeid.

Harjutus 132. Kääna antud sõnad ainsuse nimetavas, omastavas ja osastavas ning mitmuse omastavas käändes, nagu näidises näha.

Varss, vars, kurss, kõrs, marss, poiss, avanss, pulss, tõrs, seanss.

Ainsus			Mitmus
Nimetav <i>kes? mis?</i>	Omastav <i>kelle? mille?</i>	Osastav <i>keda? mida?</i>	Omastav <i>kelle? mille?</i>
<i>kärss</i>	<i>kärsa</i>	<i>kärssa</i>	<i>kärssade</i>

Harjutus 133. A. Kirjuta sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt ja pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kaashäälikuühendi õigekirjutus.*

1. Oli juba ko(t)pime kui läbi ko(p)li koju mar(s)isime.
 2. Mäelt ku(l)ges järve äärde pa(p)lite allee aga a(l)pool kasvasi(r)geid ka(s)ki. 3. Nii suurt ro(t)i kardab ka(s)ki. 4. Tuul keerutas õlekõ(r)si ja tolmu. 5. Voored on pi(k)likud lamedad mäed. 6. Otepää ku(p)elmaastik on täis ku(p)likujulisi mägesid mi(l)ede vahel rohkesti jä(r)vi. 7. Luuletus koosneb vär(s)idest mis omako(r)da moodustavad salmi ehk stroofi. 8. Ho(m)seks on oodata ilusat ilma sest läheneb kõrgrõh(k)ond. 9. Suur tõ(r)s täitis mi(t)meti ba(s)eini aset. 10. Lu(k)sepp remontis sne(p)erlukku. 11. Nüüd võib ust jälle su(l)geda sne(p)riga. 12. Mu(l)hakkas pul(s)ki erutusest kiiremini tuksuma. 13. Kudumismasin teeb mi(t)mekü(m)ne inimese töö.

B. Täida lünk sobiva sulghäälikuga ja kirjuta sulgudes olev täht, nagu on vaja.

1. Or—ester mängis mar(s)i ja pioneerimalev mar(s)is.
 2. Direktor ütles lõ(p)sõna. 3. Lõ(k)eõhtu oli huvitav. 4. Jõime mor(s)i. 5. Heino tegi pa(p)karbi, kuhu kogus meta(l)raha. 6. Täidetud ka(p)satõr(s) kaetakse pre(s)ke(t)aga ja vajutisega. 7. Põllud olid sa(m)uti kün(k)likud nagu Lõuna-Eesti ku(p)elmaasti(k)ul. 8. Se(l)es pai(k)onnas polnud ste(p)kaugelt—i lau—tasane. 9. Ukrainas kasvab nisu ja hir(s). 10. Metsamajan—ite laiata(r)betse(h)id valmistavad mi(t)mesuguseid tooteid. 11. Um—rohtude roh—e levik alan—ab saa(k)i ja põhjustab isegi istan—uste hu(k)umist. 13. Madalrõh(k)onna mõjul on oo—ata tuult ja sademeid. 14. Esimene sean(s) juba algas. 15. Väsimus

asen—us hoo—sa töötahtega. 16. Tu(š)ijoonis sai valmis. 17. Kir(s)ipuud kan—sid roh—esti kir(s)e.

Harjutus 134. A. Kirjuta sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt, täida lünk, nagu vaja, ning pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus*.

Läbi mä(s)levate laineha(r)jade tu(n)gis terasest laevanina mi(t)mekü(m)ne hobujõuliste masinate jõul. Koma(n)dosillal seisis kapten väarikalt ja aupa(k)likult ning hoidis käes bino(k)lit, teises ruu(p)orit. Tüürimees pidas roolira(t)a abil kur(s)i. Lained hü(p)lesid ü(m)ber laeva kajakad tiirutasid ja hüü—sid lennel—es kord laine—e kohal kord tungides pi(l)ve—e poole. Madrustel kes va(p)ralt töötasid oma tööpos—il olid üll veeki(n)dlad õlipin—sakud ja -püksid peas ka—uutsid. Eh(k)i polnud veel päris pime sü(t)isid siin-seal majakatuled. Ülal van(t)ides ulus ja vilistas tõ(m)betuul te(k)il oli—atele piser—as vi(h)mas—u nägu. Mehed töötasid ra(s)kusi kar(t)ma(t)a.

Laev oli lastitud mi(t)mesuguste kau(p)adega. Seal oli konse(r)ve ple(k)ar(p)ides võika(s)te juustura(t)aid komp—e(k)e kü(p)siseid ja toidu- ja mai(t)seaineid. Kaubad saadetakse mü—gile k(o)peratiivide kau(p)lustesse, et paremini teenin—ada tarbi—askonda.

B. Lumeroh—etel ta(l)vedel kui kõik ka(t)ub paksu lumevabaga on väikesed pai—alinnukesed väga õnnetud. Neid ähvar—ab toidupuu—us ja külm. Pa(k)ane ei suuda söönud li(n)dudele viga teha aga nä(l)ginut murrab ta hõlpsasti. Jä(l)gisin kord põldpü—de pa(r)ve kes käis meie põ(l)dudel ha(n)gedes magamas i(k)a kord-korralt vähenes pü—de hulk. Ühel ho(m)ikul lei—sin koguni kaks hu(k)unud püüd. Ha(k)asin pü—dele teri puistama a—a äärde ha(n)gede juurde. Vars—i harjusid n(a)d toituma neile pä(n)dud tera—est ja muutusid julgemaks. Kui tore—ad n(a)d olid!

Meel—ivaks ülesa(n)deks on aidata väikesi sulis(s)õpru pakasel talvel. Võib panna toitu lumele aga veel parem on ehita—a se(l)eks väike lauakestest või kuuseo(k)stest majake. Ra(p)utame sinna leivaraasukesi kuivatatud pihlama(r)ju mage—aid liharaasukesi rasvatü(k)ikesi päevalilleseemneid jne. Nü—d on li(n)de huvitav jä(l)gida.

C. 1. Mu(l) oli to(l) ajal harjumuseks oma suletöid enne trü(k)imist tu(t)ävaile e(t)e lugeda. (*E. Vilde.*) 2. Ke(l) king pigistab kü(l) see ütleb. (*Vanasõna.*) 3. Pi(k)amisi ajasid kün—jad härjad ko(p)lisse ja ha(k)asid mõisa minema. (*A. H. Tammsaare.*) 4. Ma ei jää üht—i vastust võlgu ja kui lõ(p)numbrina lasen lahti kuulsa laulu noo—utatakse heakskiitvalt. (*O. Luts.*) 5. Kar—ulikoor lõi kär(s)a ü(m)ber kär(s) väänles erksalt ja väle—alt. (*F. Tuglas.*) 6. Ühel õhtul tea—as kapten röömsal ilmel Nüüd poisid seisab ees pikk reis. Sõidame Arhangeliski laevale pi(k)a iga teenima. Tea—sin et sõidame nüüd ümber Nordkapi. (*J. Parijõgi.*) 7. Õpi Jaanus õpi ütles ta Küllap saab sinust—i kapten. Vahel kaotasin usu kas suudan õ(p)ida et riis—ade ja täh—ede järgi määrata pi(k)us- ja laius—raade. (*J. Parijõgi.*) 8. Nü—d sü(t)ivad lava—rožektorid ja ümbe(r)ingi muutub kõik hiirvaikseks. (*P. Pinna.*)

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Mida nimetame häälikuühendiks?
2. Mis on diftong?
3. Missugused välted on diftongidel?
4. Mitme tähega kirjutatakse häälikud diftongis?
5. Missugused välted on kaashäälikuühendil?
6. Mitme tähega kirjutatakse harilikult kaashäälikuühendis olevad häälikud?
7. Nimetada need neli juhtumit, millal kirjutatakse kaashäälikuühendis mõni häälik kahe tähega!

Silbitamine ja poolitamine.

Vaatle, kuidas toimub silbitamine.

Mei-e sam-mu-me maa-il-ma maan-teil,
 mei-e va-hel on me-red ja maad,
 a-ga meil kõi-gil on ü-hi-ne siht
 ja õ-la-ga tun-ne-me sõb-ra õl-ga.

(*V. Beekman.*)

Silp on sõnaosa, mille hääldame ühe hingamistõukega.

Sõnad koosnevad silpidest. Tavaliselt hääldame me niivõrd kiiresti, et sellised hingamistõuked — silbid — jäävad märkamatuks. Teraval jälgimisel on nad aga selgesti eraldatavad. Veel selgemini märkame silpide vahel vahet lauldes.

Silbis peab olema täishäälik või diftong.

Silbitamisreeglid.

Näited	Reeglid
o-ma-de-le kii-ru-ga ka-tab, ti-kub, õ-pib õi-get	Uksik kaashäälik täishäälikute vahel kuulub järgmisse silpi.
kel-lad, kan-nab sep-pa, lak-ke sat-tu-da, õp-pi-mas	Kahe tähega kirjutatud kaashäälikud jagunevad eri silpidesse.
lõn-gad, kand-sid korst-nad, kort-sus kont-ser-dil, di-rek-tor maa-le, õõ-sel, õun käed, teab, kao-vad	Kaashäälikuühendis kuulub viimane kaashäälik järgmisse silpi. Pikk ja ülipikk täishäälik või diftong kuulub ühte silpi.
tiib-kla-ver, kesk-kool kilo-gramm laag-ri-plats ma-gist-raal-kraav	Liitsõnades tuleb silbitamisel eraldada liitsõnad.

Harjutus 135. Silbita sidekriipsuga järgnev katkend. Pealkirjaks: *Silbitamine.*

Neljandal päeval toodi tohter. See laskis kõigepealt riided akende eest ära võtta, et valgus sisse paistaks. Sumbunud õhku katsus ta sellega vähendada, et eeskambri uks jäeti lahti ja puhast õhku eeskambrist tagakambrisse lasti. Nii käskis ta iga päev teha. Siis kirjutas ta palavikku vähendava rohu, käskis seda kolm korda päevas sisse anda ja arvas, et kui Arnole mõnda muud tõbe, nagu kopsupõletikku, ei tule, et ta siis varsti terveks saab ja mingit suuremat ohtu karta ei ole. Tehti, nagu tohter käskis, aga haigus ei taganenud.

(O. Luts.)

Harjutus 136. A. Silbita antud liitsõnad.

Korstnapühkija, hiirepojake, vanaema, võileib, igaühele, sünnipäevapidu, ettevaatlik, paberitükike, kilomeeter, igasuguseid, paarikaupa, kuueriie, pealtvaataja, veejoaga, haopinu, ahjuuksed, klapptool, kilogramm, luuavars, vanaisa, uisuteele, talveõhtul, heinaveokorv, onupoeg, sõnakuulmatu, jäneseipoiss, autošassii.

B. Silbita antud rahvalaul.

Liulaskmise laul.

Liu lau laskijale,
linad pikad liugujale,
takud takkatõukajale,
tudrad toas istujale.
Kes ei tule liugumaie,
sel linad liguje jäävad,
seina äärde seenetavad,
aia äärde hallitavad,
koppeliye kolletavad.
Nõnda pikad meie linad
kui see liumäekene,
nõnda valged meie linad
kui see lumehangekene.

(Rahvalaul.)

liguje — likku; *koppeliye* — koplisse;

tuder — linapõllul kasvav umbrohi.

Sõnade poolitamine.

Näited	Reeglid
Aastal 1913 ehitati esimene neljamootoriline lennuk maailmas, mis kandis 16 inimest.	Sõnade poolitamine ühelt realt teisele viimisel toimub silpide kaupa.
i-sa, lau-a, e-ga ai-a, e-lu, juu-a (neid sõnu ei saa poolitada) Kes on aurumasina leiutaja? Toit juba kanti lau/ale.	Uhetähelist silpi ei jäeta üksi ei rea lõppu ega algusse. Kui ühetäheline silp asetseb sõna keskel, jääb see rea lõppu.

Harjutus 137. Kirjuta antud rahvajutt oma vihikusse, pannes puuduvad kirjavahemärgid, ja märgi püstkriipsuga need kohad, kust sõnu võime poolitada.

Noorik kodus suurt ja pikka kangast/ Kangas ei saanud ega saanud otsa/ Noorik tüdis nii kangesti ära et jättis töö pooleli ja läks kanga eest pakku/ Hakkas minema ära emakoju/ Tee viis läbi suure metsa/ Metsas nägi noorik rähni kes toksis nokaga puud/ Noorik küsis rähni käest/ Millal sa väike linnuke küll selle suure puu maha saad/

Rähn vastas/ Täks täna täks homme ükskord ikka suur puu langeb/

Noorik jäi mõtlema/ Kui väike linnuke mõtleb suurest puust jagu saada kas siis mina kangast jagu ei saa/

Noorik läks koju tagasi võttis töö hoolsasti käsile ja kuduski kanga valmis.

(Rahvajutt.)

Harjutus 138. Märgi, kust saame poolitada

a) sõnu, kus esineb ühetäheline silp:

aiani, laiadele, kauakestvad, aiakahjur, õuele, seeria, raiepakk,

saiajahu, leiukoht, aietama, raiuja, preemia, kauaaegne, siiakala, aiatöö;

b) sõnu, kus esineb kaashäälikuühend:

tugevdama, kujundama, teenindama, lihtsalt, mõistlik, mitmekümne, püstkäik, silmaarst, tahtnud, saatsid, korstnad, pintseldama, transport, purustama, kiskja, vankrid.

Pane tähele liidete, tunnuste ja lõppude eraldamist sõnades ja võrdle seda sõnade silbitamisega (poolitamisega).

Sõna liidete, tunnuste ja lõppude eraldamine	Sõna silbitamine ja poolitamine
tuba/de/sse	tu-ba-des-se
suur/te/ks	suur-teks
mäe/stik	mäes-tik
nurka/de/s	nur-ka-des
palava/sti	pa-la-vas-ti

Sõnade poolitamisel ei tule arvestada sõna liiteid, tunnuseid ega lõppe, vaid poolitatakse alati vastavalt silbitamisreeglitele.

Harjutus 139. Märgi püstkriipsuga sõnade poolitamiskohad. Pealkirjaks: *Sõnade poolitamine.*

Uhendusse, sotsialistlikuks, vabariigiks, oktoobripühadeks, valgusel, tahtsin, aias, jäämerele, noorsooühing, maateadus, odavalt, odav, aia, koolimajasse, palavasti, käsitsi, kunstnikele, kompekte, taldrikud, ümbruses, ollakse, poistel, geoloogia, murtud, oma, pintsaku, marssisid, elab, kannab, sepad, ojas, elavhõbe, saadakse, süüakse, enam, lubaksime.

Harjutus 140. Kirjuta antud pala oma vihikusse nii, et esineks rohkesti sõnade poolitamist, pane puuduvad kirjavahemärgid ja täida lünk, nagu vaja. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus.*

Liivamäe Hans.

Kui parun mõisa hooneid käis vaatamas juhtus ta Liivamäe Hansuga kok—u kes puukoorma— pealt ära ladus/ Hans ei pannud läheneva— paruni— tähele—i ja märkas tema juuresoleku—

alles siis kui see kärgatas/ Miks sina ei teretama mind lurjus/
Ma ei tunne aulikku härrat ütles Hans nagu kogemata/ Müts
peast maha/ Mina peksab sind kui üks koer minema/ Hans koh-
kus aga ei teretanud nüüd—i ega võtnud mütsi peast/ Härra tõs-
tis keppi kuid tuli teopoisi tugevaid liikmeid kartes teisele otsu-
sele ja pühkis minema/ Kaks moonaka— kes eemal töötasid olid
et—evaatuseks mütsi peast võtnud/ Nad tulid kui härrat enam näha
polnud Hansu juurde ja ütlesid Liivamäe vanal on alles poeg!

(A. H. Tammsaare.)

Rõhk.

Teatava silbi tugevamat hääldust nimeta-
takse **rõhuks**, kõige tugevamat aga **pearõhuks**.

Ulesanne. Jälgida sõrendatult trükitud sõnade pearõhku.

Líndu túntakse láulust, ínimest tégudest.

Lembit on eesrindlik traktoríst.

Oli juttu uuest tráktorist.

Lapsuke paitas ema pálet.

«Luikede järv» on ilus ballétt.

Meie kolhoosis on neli brigáadi.

Sm. Aluoja on tubli brígradir.

Magistráa lkraavi kaevab võimasekskaváator.

Pea n meeles:

Eesti keeles asetseb sõna pearõhk esimesel silbil.

Võõrsõnades võib asetseda pearõhk ka järgsilbil.

Rõhumärk ' pannakse rõhulise silbi täishäälikule.

Pea meeles, et neil sõnadel on pearõhk esimesel silbil. Loe neid õigesti hääldades.

Kabinet, kantselei, apteek, kontsert, karussell, kompass, komandant, brigadir, petersell, ornament (ilustus, kaunistus), aadress, dokument.

Harjutus 141. Leia antud sõnades pearõhuline silp ja märgi selle täishäälik rõhumärgiga. Pealkirjaks: *Sõna pearõhk.*

Direktor, garaaž, elektrifitseerima, sotsialism, kompass, brigadir, apteek, konstitutsioon, revolutsioon, tablett, diplom, rekord, hektar, bensiin, kombainer, masinist, idee, petersell, ornament, televiisor, spetsialist, buldooser, diktaat, aadress, orkester, pioneer, demokraatlik, ohvitser, artikkel, kolhoos, diivan, televisioon, graaniit, kontakt, konduktor, kultuur, geograafia, bassein, barett, dokument.

Kirjalikult

Harjutus 142. Täida lünk, nagu vaja, kasutades vajaduse korral sõnastikku, ja tähistäda pearõhuline silp rõhumärgiga. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus.*

1. Meie e—eloni ühes vagunis laulis —itarri saatel mees sinises —reenin—ressis. 2. Töö labidaga mõjub lihastele nagu mas—saa—. 3. Kas —irektor sõitis «Moskvit—iga» —raamateatrisse? 4. Munamäe a—soluutne kõrgus on 317 m. 5. —rүнett noor —ootehnik istus —rigadiri pool —iivanil ja vestles —rupi kolhoosnikutega tööde —raafikust. 6. Isa remontis —araa—is auto—assiid. 7. Akvaar—umis elavad kul—kalad. 8. Kas —okumendid —riketitoomise kohta on kan—seleis? 9. Loosungi tegemisel kasutasime tähe—abloone. 10. —arikaturist läks k—peratiivi et osta —ileti—teri. 11. Meie võistkond kui tubli ko—ektiiv tuli t—empioniks. 12. Salk—ond vat—kuubedes mehi tun—les ajalehe—ioski juures. 13. Magan öösel pi—žaamas.

Sõna sisehäälikud.

Vaatle, missugustesse silpidesse kuuluvad jämendatult trükitud häälikud.

I

Kaks kan—get.

Ul—jas tee—de—val—lu—ta—ja
au—to i—se—kal—lu—ta—ja
rän—ga koor—ma — te—ras—ta—lad
mi—nu—ti—ga ma—ha va—lab.

Kõr-gelt lüü-si-tor-nilt kraa-na
tu-leb ko-he mat-ti saa-ma.
Mis see vee-rand-sa-da ton-ni
kor-ra-ga tal tõs-ta on-gi?!

(P. Rummo.)

P e a n m e e l e s :

Sõna tüve häälikujd esimese silbi täishäälikust kuni teise silbi täishäälikuni (viimane välja arvatud) nimetatakse sõna sisehäälikuteks.

Liitsõnades määratakse sisehäälikud igas sõnas eraldi, (teedevallutaja, kivikatus).

Võõrsõnades määratakse sisehäälikud pearõhulisest silbist alates (proletariaat, kombainer).

Harjutus 143. Ütle sisehäälikud.

Aga kes selle rikkuse siis majja toob, kui mitte sellised noored, tugevad ja julged nagu Arvi ja Milde? Või kellele seda jõukust tarvis on, kui mitte sulle ja Arvile ja kõigile teistele, kes siin töötavad? Teie olete siin esimesed ehitajad, aga küll varsti sigineb naabreid ja kogu kaasikuveer kuni Sirgavereni kerkib mitmelt realt täis rõõmsaid maju. Kolhoos hakkab ehitama suurte gruppide kaupa, nõnda saab töid mehhaniseerida ja hooned tulevad odavamad. Kolhoosnikud tasuvad ehituskulud ja võtavad võtmed. Kolitakse ringi tervete külade kaupa... Nimedki antakse tänavaile külade järgi...

Harjutus 144. Määra loogakese abil sisehäälikud. Pealkirjaks: *Sisehäälikud.*

Raba ei levita enam hallaudusid ega kasvata sookailu ja madusid, vaid on muudetud kultuurkopliteks ja heinamaadeks; võsastikest on üle käinud buldooser, traktorisahk ja külvimasin. Kõik selleks, et inimestel oleks kergem, mugavam, parem, rõõmsam elada, et tal oleks aega ja võimalusi raamatuid lugeda,

teatris ja kontsertidel käia, televisiooniaparaadi ees istuda, rännata, ühesõnaga nautida kõiki kultuuri ja teaduse suurepäraseid imesid, mida inimkond aruka, visa ja püsiva tööga on loonud.

(O. Tooming.)

Sõnavälde.

Nagu häälikud, nii võivad ka sõnad olla kolmes vältes: e s m a - , teise- ja kolmandavärtelised sõnad. Sõnavälde sõltub sõna sisehäälikute vältest ja koostisest.

Vaatle antud lauseid, mis koosnevad esmavärtelistest sõnadest. Leia nende sõnade sisehäälikud ja selgita nende välde.

1. Minu õde luges isale ajalehest «Säde» huvitava pala. 2. Tema sõber tuli täna esimeseks. 3. Samal ajal kalastasid kalurid merel. 4. Onu ehitab maja.

Pea n m e e l e s:

Sõna on I vältes, kui ta sisehäälikuteks on lühike täishäälik ja sellele järgnev lühike kaashäälik (kokku 2 lühikest sisehäälikut).

Ulesanne. Põhjenda, miks pole I vältes:

a) sõnad *kalju, tubli, kabjad, padjad*, kuigi nende sisehäälikud on kõik I vältes?

b) sõnad *ratas, sepad, kuke*, kuigi neil on kaks sisehäälikut?

Harjutus 145. Nimeta antud sõnade hulgast sõnad, mis on I vältes.

Tuba, kiri, vari, varesed, leplik, kuked, letil, omad, oda, lubja, talvel, krabin, kaljud, kabi, padi, tuvid, ema, isa, tõde, tulema, minevad, inimene, roheline, kustub, räägib, auto, foto, lõke, vihik, põrandal, paber, lähavad, avarad, masinaga, isu, kiisu, plagisesid, unustama, osavad, karbid, ahjus, tindiga, katel, kade.

Harjutus 146. Leia antud lausetest sõnad, mis on I vältes, ja kirjuta need vihikusse. Pealkirjaks: *Sõnu I vältes*.

A. 1. Aino õpib vabal ajal klaverit. 2. Ka Vello mängib päris kenasti, aga minul läheb kehvemini, sest alustasin hiljem. 3. Edu tuleb püsiva harjutamisega. 4. Isa oli tädil külas. 5. Onu tõi meile ilusaid raamatuid ja vihikuid. 6. Tugev tuul puhub tule suureks. 7. Farmis elab tuhat kana. 8. Igaüks muneb ühe muna päevas, nii saame ligi 50 kilo mune. 9. Kevadel olid paljud kanad alles tibud. 10. Maja lähedal lamab suur kivi. 11. Karud magavad talveund.

B. 1. Kase otsas seisab vana varese pesa. 2. Olin suvel kaua kodunt ära. 3. Autod veavad torusid, kive ja kruusa. 4. Kui karastad keha, pole karta kõha ega nohu. 5. Jüri tõi poest jahu, kilo õli ja karbi kilu. 6. Saame jämedat tüve. 7. Tare taga nägin suurt siili. 8. Kõlas vile ning tänav kihas inimestest — kõik tulid huvi pärast vaatama. 9. Esimesele kohale tuli meie kool. 10. Teritasin nüri nuga. 11. Mängisin Anuga malet ja kabet.

Vaatle kolmandavärteliste sõnade sisehäälikute pikkust. (Üli-pikk sisehäälik on trükitud jämendatult.) Häälda III vältet pikalt venitades.

- a) saama, piima, suur, kolhoos, tüürima
- b) lumme, tulle, verre, lukku, keppide, sattus, šeffe, tušši
- c) õunu, hoidma, laulsime, aeda, õisi
- d) välted, sambad, valssi, varssu, avanssi
- e) pukk, karp, sul, mul, õu, saar, kaev, sai
- f) heinakoormad, käsipall, kapsalehti

Pean meeles:

Sõna on III vältes, kui ta sisehäälikutest on üks häälik III vältes.

III-värtelise sõna rõhulist silpi saame hääldamisel venitada.

Kõik ühesilbilised sõnad on III vältes.

Liitsõnades määratakse ainult viimase sõna välde.

Et aru saada, millal sõna on III vältes, hääldame korduvalt antud sõna kaht esimest silpi valjusti. Näit.:

neelama — nee-la—nee-la—nee-la...

laulsid — laul-sid—laul-sid—laul-sid...

Kui sõna on III vältes, tundub esimene silp palju pikemana kui teine silp.

III välte hääldamine meenutab seega laulmist, kus esineb punkteeritud noote.

Harjutus 147. Leia suuliselt antud sõnapaarides III-värtelised sõnad.

A. Poisid — poisse; ainet — ained; leidma — leiab; laulab — laulma; sõbrad — sõpra; (selle) metsa — (seda) metsa; lapsed — lapsi; marju — marjad; kõisi — kõied; Ants — Antsule; noored — noori; suurte — suurde; joonde — joonte; kallata — kallama; kõn-dima — kõnnivad; piilub — piiluma; varjul — (läks) varju; mat-kal — matkama; jooksen — jooksis; hakata — hakkama; samb-lad — sammal; leiba — leivad; rukis — rukki; hüpped — hüpet; katted — katet; samm — sammud; keel — keele.

B. Rõigas — rõikad; lõiked — lõige; saade — saate; ham-mas — hambad; hernes — herved; kallid — kallis; vardale — varrast; sõitma — sõidab; viskama — visata; mättasse — mätast; okas — okkad; tõkked — tõkete; tõstma — tõstan; pööre — pöörde; laulma — laulan; hakkas — hakatakse; lupja — lubjata; tuul — (selle) tuule; seen — (selle) seene; noored — noor.

Harjutus 148. Leia antud lausetest III vältes olevad sõnad. Pealkirjaks: *III-värtelisi sõnu*.

A. 1. Kuidas lindu, nõnda laulu. 2. Sukk lai, jalg soe. 3. Virka kiida, laiska laida, head hellita, kurja hurjuta. 4. Puhtus on pere-naise uhkus. 5. Ära hõiska enne õhtut. 6. Ettevaatus on tarkuse ema. 7. Kes kõrt ei korja, see koormat ei saa. 8. Ausat meest ei hammusta keegi. 9. Enne mõtle, siis ütle. 10. Tänane päev on eil-sest targem. 11. Tarkus on kallim kui kuld. 12. Meest sõnast, härگا sarvest.

B. Igal õhtul süttib Moskvast mitmes kohas punane täht M. Need tähed helgivad metroojaamade sissekäikudel. Hallist ja roo-sast kivist trepid viivad alla sädelevaisse marmorpaleedesse. Lii-kuvad trepid — eskalaatorid — viivad miljoneid inimesi üles ja alla. Selles eredasti valgustatud maa-aluses linnas on püsiv kliima: maa peal võib olla kuum suvi või külm talv, aga siin puhub kerge tuul alati mahedalt. Mõõda pikki tunneleid veereb

üha ronge kohutava kiirusëga, kuid ohutult. Meie metroo on maailma parim.

Jälgi II-välteliste sõnade sisehäälikute pikkust ja koostist (sisehäälikud on trükitud jämendatult).

Näited	Seletus
maasikad, koolid, sööme linnud, pallid, summa lukud, kapid, kotis õunad, õied, laulame sõbrad, marjad, tubli	üks täishäälik II vältes (<i>a, o, õ</i>) üks kaashäälik II vältes (<i>n, l, m</i>) sulghäälik II vältes (<i>k, p, t</i>) diftong II vältes (<i>õu, õi, au</i>) kaashäälikuühend II vältes

P e a n m e e l e s :

Sõna on II vältes, kui ta mingi sisehäälik või häälikuühend on teises vältes.

Et selgesti eraldada, millal on häälik või häälikuühend II vältes, on soovitatav antud sõna kaht esimest silpi hääldada valjusti korduvalt kiiresti. N ä i t :

maasikad — maa-si—maa-si—maa-si—maa-si...

kalju—kal-ju—kal-ju—kal-ju...

Kui selliselt hääldades silbid tunduvad ühepikkustena, siis on sõna **teises vältes**, kui võime aga esimest silpi venitada, siis on sõna **kolmandas vältes**.

Harjutus 149. Määrata suuliselt antud teise- ja kolmandavältelised sõnad.

Sukki — sukad; keppe — kepid; latiga — latt; hernesse — hernes; kinnas — kinda; lambaid — lammaste; patja — padja; sõbrad — sõprade; paadi — praadima; purk — purgist; vaarikad — vaaruma; metsad — (läks) metsa; pirne — pirnid; ploome — ploomid; õunu — õunale; kurgile — kurkidele; sepaga — seppadega; kangil — kange; range — rangid; virgad — virguma.

Harjutus 150. Määra antud teise- ja kolmandavältelised sõnad. Pealkirjaks: *Teise- ja kolmandavältelised sõnad.*

Kausid — kaussi; padjal — patjadel; turvas — turbad; ham-
bad — hammast; teivast — teibad; samba — sammast; kuube —
kuue; silda — sillal; märjad — märga; ploomid — ploome;
tükid — tükki; rannas — randa; kurjad — kurje; järvel — järvi;
põdra — põtra; pudru — putru; mullas — mulda; mullata — mul-
dab; tütar — tütre; aken — aknad; sõstraid — sõstar; marssida —
marsib.

Kuidas määrata antud sõna välde?

(Kokkuvõte.)

1. Selgitame, kas antud sõna pole ühesilbiline (siis on III väl-
tes).

2. Määrame antud sõna sisehäälikud (kui sõnal on vähemalt
2 silpi).

3. Kui sisehäälikuid on kaks, nimelt lühike täishää-
lik+lühike kaashäälik — on sõna I vältes (*pesa*).

4. Erineb aga sisehäälikute koostis esmavärtlise sõna omast,
hääldame antud sõna kaht silpi korduvalt moonutamata:

a) kui silbid on hääldamisel ühepikkused, on sõna

II vältes (*tubli*);

b) kui esimene silp hääldatakse pikemalt (veni-
tades), siis on sõna III vältes (*aasta*).

Harjutus 151. Määra sõnavälde. Pealkirjaks: *Sõnavälde*.

1. Lapsed armastavad väga sügisel maal olla. 2. Aias kasvavad
magusad õunad, pirnid, ploomid. 3. Suvel sõime palju maasikaid.
4. Viisin sõbralegi huvitavaid raamatuid lugeda. 5. Metsas laula-
vad linnud ja kukub kägu. 6. Talvel tulevad külmad ilmad. 7. Lumi
katab kinni põllud, aasad, orud, metsad. 8. Juku õpib, Juhan mõis-
tab. 9. Rebase kavalus võidab karu rumaluse. 10. Ega pörsast
kotis osteta. 11. Viha võtab vilja väljalt, kadedus kalad merest.

Näidis: *Enne (III) mõtle (III), siis (III) ütle (III)*.

Harjutus 152. Määra sõnavälde. Liitsõnadel määra ainult vii-
mane sõna.

Lõkketuli.

Malev marsib lõkke juurde —
ootab laagri suurim rõõm:
lõkke sütitame suure,
kõrgele las kerkib lõõm!

Udu hõlmab taevakaari,
lõkkel pragisevad puud...
Mitukümmend silmapaari
jälgib jutustaja suud.

Ümber vaikne metsamüha,
õhus lendleb sädemeid.
Hinge asub tunne püha,
mõte rändab kaugeid teid.

Südamesse süttib lõke
laagritulest kirkam veel:
noorte jaoks ei ükski tõke
liiga kõrge pole teel!

(P. Rummo.)

Vältevead.

Sageli hääldatakse mõningaid sõnu väärast vältes (enamasti murde mõjul). Kui aga hääldamine erineb kirjakeelest, siis määratakse välja valesti. Välte õige tundmine on tähtis, sest vältest oleme, kuidas sõna käänta.

Näiteks sõna *kolhoosnik* on teisest vältes ja kääntub nagu sõna *õpik*:

(see) *kolhoosnik*, (selle) *kolhoosniku*, (seda) *kolhoosnikut*.

Sõna *ümbrik* on aga kolmandas vältes, seega kääntub nagu sõna *maastik* jt.

(see) *ümbrik*, (selle) *ümbriku*, (seda) *ümbrikku*.

Häälda antud sõnu õigesti ja pea meeles nende õige välja.

II välde	III välde
otsus, vastus, ollus palju, kahju (seitse) aastak auto, polka, kolhoosnik summa, rätsep otsas, metsas jt. kaua, ammu eile	'raskus, 'vanker, 'kartul, 'põh- jus 'korsten, 'kompvek, 'aastane 'koorem, 'ümbrik, 'ämblik 'praegune, 'lahtine, 'kinnine 'poogen, 'voodi, 'vahva, 'sulle, 'mulle, 'talle, 'meile, 'teile, 'neile 'künda, 'anda, 'panna 'olla, 'tulla, 'viia, 'siia 'enne

Märk ' sõna ees tähendab, et sõna hääldatakse III vältes.

Harjutus 153. Kirjuta sõnad välte järgi kolme tulpa. Pealkirjaks: *Sõnavälde*.

Otsus, rakus, põhjus, vastus, rada, rajal, praegune, auto, metsas, tänasin, nobedat, olla, tema rebis, tükkides, poogen, korsten, rätsep, uniselt, kirjutama, õpetaja, vahetama, sisemine, kaua, ammu, kompvek, saunas, mägine, suled, sulgi, tasane, lugedes, habe, hape, happed, kaldad, kallas, kala, lubi, luubi, luupi, see, mul, kari, summa.

Harjutus 154. Määra sõnavälde. Pealkirjaks: *Sõnavälte määramine*.

A. 1. Vabriku kõrge korsten paistis kaugele. 2. Palun mulle üks poogen paberit. 3. Vastuvõetud otsused kolhoosnikute üldkoosolekul kiitsid juhatuse töö heaks. 4. Kanakulli pesa oli metsas kõrge kuuse otsas. 5. Sügisel tuleb põllud künda sügavalt. 6. Põldudele anti ka orgaanilist väetist. 7. Kontor asetseb teisel korrusel. 8. Koosolekuid on kinnisi ja lahtisi. 9. Panna kiri ümbrikku! 10. Koolile toodi mitu koormat puid. 11. Praegune aeg on rikas töörõõmust.

B. Põrgupõhja perenaine istus heledal päikesepaistel toaukse ees pakul ja vaatas, kuidas kassipoeg limpsis piima. Enne maitseta mitmel korral seda valget vedelikku, kas ta pole jõe jooksul

hapuks läinud, nii et võiks rikkuda kassipoja kõhu. Aga ei, piim tundus talle rõõsk. Nõnda valas Lisete teda veel eelmisest pererahvast siia jäänud lõhkenud savikausi terve poole õõnsusse ja pistis kassipoja ninapidi sisse.

See oli Põrgupõhja uue pererahva esimene suur rõõm.

(A. H. Tammsaare.)

Küsimusi ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Missuguseid häälikuid nimetame sõna sisehäälikuteks?
2. Missugused sõnad on esimeses vältes?
3. Missugused sõnad on kolmandas vältes?
4. Missugust hääldamismõtet võime kasutada II ja III välte eraldamiseks?

Harjutus 155. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja tõmba joon alla sõnadele, mis on I vältes. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus*.

Uhel päeval ütles Ants emale Rebase silmad ei põle enam nii hästi kui enne ja karv pole ka enam nii ilus.

See on sellepärast et sa teda nii palju vahid seletas ema. Rebasepoeg ei taha et inimene teda ühtepuhku piilub.

Miks ta ei taha küsis Ants.

Tema tahab üksi olla ütles ema Näe kassipoeg läheb ka niruks kui teda solgutad.

Kas kassipoeg vaadates ka niruks läheb küsis Ants.

Kassipoeg ei lähe aga rebasepoeg läheb seletas ema.

Ants pidas aru kas võtta ema sõnu tõena või naljana.

(A. H. Tammsaare.)

Harjutus 156. Kirjuta sulgudes olev täht ühe- või kahekordselt, täida lünk ning tõmba sõnadele, mis on III vältes, joon alla. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus*.

1. Rong—äigu ees mar(s)is or—ester, siis tulid võistluse võitjad li(p)udega. 2. Va(p)er pois(s) kasvatas üles mi(t)ukü(m)end küüliku—. 3. Ta(l) jä(t)kus jõudu muude pa(k)ide hulgas tuua kingiks li(l)igi. 4. Eh(k)i merel mä(s)lesid lained, ei muutnud laev kur(s)i. 5. Kü(m)nele lü(p)sjale anti aukirjad. 6. Sal(k)ond

poi(s)e ja tü—rukuid hü(p)les õ(p)etaja ü(m)ber. 7. Talli(n)lased veedavad puh—epäevi Pirital. 8. Meta(l)raha on käibel peenrahana. 9. Purs(k)aevust paiskus krista(l)selge vesi kõrgele. 10. Ta häälel on krista(l)ne kõla. 11. Aias pi(k)liku peenra lähe—al ri(p)us mä(n)dide vahel võr(k)iik. 12. Kirjutasin arti(k)li suusatamisest, eelmine arti(k)el oli mu(l)ma(t)kamisest. 13. Plaanid ületati kahekor—selt. 14. Tähtsad —okumendid hoitakse ar(h)iivis.

Harjutus 157. Leia sõnad, mis on II vältes. Pealkirjaks: *Kor-damisharjutus.*

1. Tunnid lõpevad. 2. Tõttame üle tammi ja silla. 3. Järvele on tekkinud mustad laigud. 4. Kallastelt on lähenev kevad juba ham-mustanud jääd. 5. Sepikojas töötavad sepad. 6. Seal on vankrid, vana äke, adrad, vikatid ja muud põllutööriistad ning masinad. 7. Klassi laual on vihikud, õpikud, kirjad ja tühjad ümbrikud. 8. Talvel ma suusatan ja uisutan. 9. Kevadel õpin heitma ketast. 10. Kes spordib, on terve. 11. Kunagi ei tohi alata hüpet nagu lõvi ja lõpetada nagu konn. (*O. Luts.*)

Astmevaheldus.

Vaatle ja võrdle antud sõnade sisehäälikuid sõnade muutmi-sel.

Sisehäälikud muutuvad	Sisehäälikud ei muutu
jutt, jutu, juttu	(see) auto, (selle) auto, (seda)
leib, leiva, leiba	autot
laud, laua, lauda	vanker, vankri, vankrit
õppida, õpin	hobune, hobuse, hobust
kündma, künnan	kirjutada, kirjutat
	viia, viin

Pea n m e e l e s:

Sisehäälikute muutumist käänamisel või pööramisel nimetatakse astmevahelduseks.

Astmevaheldus esineb paljudes käänd- ja pöördsonades. Nii-
suguseid sõnu nimetatakse **astmevahelduslikeks sõna-**
deks. Sõnu, kus astmevaheldust ei esine, nimetatakse **astme-**
vahelduseta sõnadeks.

Võrdle antud astmevahelduslikke sõnu.

Sisehäälik lüheneb või pike- neb — vältevaheldus	Sisehäälik kaob või teiseneb — laadivaheldus
sepp, sepa; jutt, jutu nurk, nurga; karp, karbi paat, paadi; kaart, kaardi ratas, ratta; mõte, mõtte hakata, hakkab	nuga, noa; lugu, loo saagida, saen süsi, söe; sada, saja pidada, peab; praadida, praen kaduda, kaob sadada, sajab tuba, toa; teibad, teivas

Pea n meeles:

Astmevaheldust, milles sisehäälik pike-
neb või lüheneb, nimetatakse **vältevahelduseks.**

Astmevaheldust, milles sisehäälik kaob
või teiseneb, nimetatakse **laadivahelduseks.**
Kaduda või teisendada võivad sisehäälikuist ainult sulghää-
likud või -s.

Harjutus 158. Ütle, kas sõna on välte- või laadivahelduslik.

Sepp, sepa; kukk, kuke; kott, koti; paat, paadi; tuba, toa; juga,
joa; süsi, söe; pidada, peab; käsi, käe; rukis, rukki; kinnas, kinda;
teivas, teiba; künda, künnan; õppida, õpin; kukkuda, kukun; tuhk,
tuha; põld, põllu; vagu, vao; hakkan, hakata; algan, alata; ham-
mas, hamba; leib, leiva; jõgi, jõe; viga, vea; tugi, toe; saagida,
saen; lõke, lõkke; lükata, lükkab; kukkuda, kukun.

Vaatle ja võrdle astmevahelduslike sõnade eri vorme.

	Tugev aste	Nõrk aste
Vältevaheldus	jutt, (ajas) juttu mõtted, mõttesse karp, karp hakkama, hakkab õppida, õppisin	jutud, (huvitava) jutuga mõte, mõtet, mõtete karbid, karbis hakata, hakake! õpin, õpitakse
Laadivaheldus	nuga; kuub; saad; leib süsi; käsi; mesi hambad; vardad; saagima tuba; uba; sõda; kärg	noad; kuued; saod; leiva sööd; käed; mee hammas; varras; saen toa; oa; sõja; kärjed

Astmevahelduslikud sõnad esinevad kahel kujul: sõna mõnes muutes tugevas astmes, mõnes nõrgas astmes.

Pea meeles:

Sõna seda muudet, milles muutuv häälik on ülipikk või kaduv häälik on alles, nimetatakse **tugevaks astmeks**.

Sõna seda muudet, kus muutuv häälik on lühike või kadunud, nimetatakse **nõrgaks astmeks**.

Harjutus 159. Ütle, missuguses astmes on eelmises harjutuses antud astmevahelduslikud sõnad.

Harjutus 160. Määra, kas antud sõnad on nõrgas või tugevas astmes, märkides sulgudesse vastavalt (n.) või (t.)

Juttu — jutud; seppade — sepale; leiba — leivad; lauda — lauad; sein — (selle) seina; nuga — noa; süsi — söe; vesi — vee; õppida — õpin; sõuda — sõuan; lükata — lükkan; mõte — mõtted; kate — katted; varss — varsa; lagi — lae; heina — heinad; tool — toolid; sammal — samblad; sulg — sule; katel — katla; õmbleb —

õmmelda; künda — künnab; kümblesma — kümmelda; liuglen — liuelda; hakatakse — hakkan; kümme — kümne; rahvas — rahva.

Käändsõnade astmevaheldus.

Võrdle antud sõnade muutmist ja selgita, milliseid muutusi nimetame astmevahelduseks, milliseid mitte.

Astmevahelduslikud		Astmevahelduseta		
Nimetav <i>kes? mis?</i>	Omastav <i>kelle? mille?</i>	Nimetav <i>kes? mis?</i>	Omastav <i>kelle? mille?</i>	Sisseütlev <i>kellesse? millesse?</i>
kapp	kapi	raudne	raudse	raudsesse
ratas	ratta	kindel	kindla	kindlasse
mets (III v.)	metsa (II v.)			
jalg	jala	suhkur	suhkru	suhkrusse
tool (III v.)	tooli (II v.)	maja	maja	majasse e. majja
vagu	vao	elu	elu	ellu
põld	põllu	tuli	tule	tulle
tuhk	tuha	mina	minu	minusse
riie	riide	pesa	pesa	pesasse e. pessa
tuba	toa	tubli	tubli	tublisse

Pean meeles:

Käändsõnadel määrame astmevahelduse ainsuse nimetava ja omastava käände võrdlemise abil.

Astmevahelduseks loetakse ainult häälikute III ja II välte vaheldumist, sulghäälikute ja si kadu või teisenemist.

Mõne muu hääliku kadumine ei tähenda astmevaheldust.

Harjutus 161. Määra, kas sõna on astmevahelduslik või astmevahelduseta.

Pilt, tool, kalju, summa, käsi, ema, auto, kate, hoogne, võte, kartul, suhkur, peenar, laud, leht, tugi, lagi, vastus, otsus, kuusk, kord, poiss, mõte, kana, puu, koi, pesa, nimi, hüpe, hammas, tütar, laine, lind, kägu, õõbik, õpik, kevad.

Näidis:

Astmevahelduslikud	Astmevahelduseta
<i>pilt</i> , ...	<i>kalju</i> , ...

Harjutus 162. Toimi nagu eelmises harjutuses.

Juhis: Moodusta antud sõna ainsuse nimetav ja omastav ning otsusta siis astmevaheldus. Tabelisse kanna sõna ainsuse nimetavas.

Karbid, koolis, tublid, tõkked, roosad, punased, porgandile, küünlaid, samblasse, riidesse, numbrit, leppa, tädide, onule, teised, metsast, oad, herner, tammel, mättal, ketast, kuuli, vaibaga, söögid, jookide, okkale, kuldsed, käänded, pöördel.

Harjutus 163. Kääna antud sõnu ainsuse nimetavas, omastavas, osastavas ning mitmuse omastavas. Märki sõnadele juurde nõrk (n.) ja tugev (t.) aste.

- a) *sepp*-tüüpi sõnad: kapp, nukk, kott, karp, kook, valss, marss;
b) *mõte*-tüüpi sõnad: hüpe, võte, kate, saade, pööre.

Näidis:

nukk (t.), *nuku* (n.), *nukku* (t.), *nukkude* (t.)
tõke (n.), *tõkke* (t.), *tõket* (n.), *tõkete* (n.)

Harjutus 164. Leia antud nõrgaastmelistele sõnadele tugev aste. Pealkirjaks: *Nõrk ja tugev aste*.

a) trepil, lipud, sukas, nokas, pakul, ketiga, tükid, vildi, männi, kiigel, seebiga, kursi, varsa, sammul, võrgust, kassid.

b) mõtet, hapet, tõke, läige, okast, mätas, kaigas, hernes, toores, hammaste, ketaste, tütarde, akendele, küünaldega, pannalde, põialt.

Näidis:

trepil — treppidel, ...

Harjutus 165. Ütle antud laadivahelduslike sõnade ainsuse omastav, osastav ja mitmuse nimetav (suuliselt) ja pea meeles nende õiget hääldust.

Keerd, kolle, kõrs, ladu, käsi, uba, sadu (saju), tarve (tarbe), roog (roa), roog (roo), tõrs, vägi, turvas, saag (sae).

Harjutus 166. Kirjuta ainsuse omastav, osastav ja mitmuse nimetav antud laadivahelduslikest sõnadest. Pealkirjaks: *Käänd-sõnade laadivaheldus*.

Tuba, leib, kääne, purre, vars, märg, viga, mägi, vägi, luba, lugu, nägu, süsi, pood (poe), nuga (noa), tugi (toe), pidu (peo).

Näidis:

Nimetav <i>kes? mis?</i>	Omastav <i>kelle? mille?</i>	Osastav <i>keda? mida?</i>	Mitm. nimetav <i>kes? mis?</i>
<i>uba</i>	<i>oa</i>	<i>uba</i>	<i>oad</i>

Harjutus 167. Pane sulgudes antud sõnad nõutavasse käändesse ja tõmba nõrgale astmele üks, tugevale astmele aga kaks joont alla.

1. Sööklale vajati (kokk — *keda?*). 2. Laev oli ehitud kirevate (lipud — *millega?*). 3. (Trepid — *millele?*) pandi uued käsipuud. 4. Lüpsjad seovad pähe valged (rätt — *mis?*) ja tõmbavad ülle (puhas — *missugused?*) kitlid. 5. Käisin esimesel (seanss — *mil-lel?*). 6. Ta mängis akordionil ilusaid (valss ja marss — *mida?*). 7. Kooli (keskküte — *milles?*) kasutatakse (brikett ja turvas — *mida?*). 8. Jalutasime (aed ja park — *kus?*). 9. Väikesed (varss --

kes?) jooksid koplis. 10. Rein heidab (ketas — *mida?*), aga Jüri tõukab (kuul — *mida?*). 11. Luuletus koosneb (värss — *milledest?*). 12. Mul oli mitu head (näide — *mida?*). 13. Mõned (rike — *mis?*) seadmetes põhjustavad õnnetusi. 14. (Kased — *milled?*) all kasvas palju (marjad — *mida?*) 15. Lea mängib veel (nukk — *milledega?*). 16. Jänes jooksis suurte (pikk hüpe — *milledega?*).

Harjutus 168. Muuda antud laused nii, et sõrendatult trükitud sõnad oleksid mitmuses, ja märgi allakriipsutustega nõrk ja tugev aste.

A. 1. Sepp töötab. 2. Nukk on ilus. 3. Latt on pikk. 4. Varss jookseb. 5. Tõke on ületatav. 6. Vars on lühike. 7. Rukkihakk on suur. 8. Ratas veereb. 9. Saag on terav. 10. Turvas on raske. 11. Plank on kõrge. 12. Rike on parandatud. 14. Nisuõlg on ruuge. 15. Hammas on terve.

B. 1. Istusime pakul. 2. Ta läks pakiga. 3. Onu parandas äket. 4. Oskar vajus mõttesse. 5. Bensiin on vaadis. 6. Supp on kausis. 7. Kirss on magus. 8. Parv oli kinni ketiga. 9. Läksime lipuga. 10. Nad kõrvaldasid riket. 11. Kartulid pandi kotti. 12. Varsale anti juua.

Tegusõnade astmevaheldus.

Vaatle, kuidas määratakse tegusõnade astmevaheldust.

Antud sõnad	<i>da</i> -tegevus- nimi <i>mida teha?</i>	Kindla kõneviisi olevik <i>mida teen? teeb?</i>	
a) õpivad lugesime saatma sadama küdema	õppida lugeda saata sadada küdeda	õpin loen saadan sajab köeb	Astmevahelduslikud tegusõnad
b) hakkama vaatasid õmblema	hakata vaadata õmmelda	hakkan vaatan õmblen	
c) kirjutama arendama muutuma	kirjutada arendada muutuda	kirjutan arendan muutub	Astmevahelduseta tegusõnad

Tegusõnade astmevahelduse määrame *da-tegevusnime (mida teha?)* ja kindla kõneviisi oleviku (*mida teen?*) võrdlemisel.

Kui *da-tegevusnime* ja kindla kõneviisi oleviku võrdlemisel sisehäälikud on muutuseta, siis on antud tegusõna astmevahelduseta.

Astmevahelduseks ei loeta häälikumuutusi, nagu *tooma — tuua; jooma — juua; lööma — lüüa — lõin* jt.

Harjutus 169. Määra, kas antud tegusõnad on astmevahelduslikud või astmevahelduseta.

a) (suuliselt) õppima, õpetama, kukkuma, aitama, hakkama, töötama, lõpetama, niitma, avaldama, kündma, külvama, treima, saagima, seletama, siduma, pidama.

b) (kirjalikult) näitama, võrdlema, lootma, joonistama, paluma, lükkama, kõnelema, võtma, kütma, sõudma, noppima, pakkima, ütlemä, vaidlema, süttima (ol. süttin)

Näidis:

Astmevahelduslikud sõnad	Astmevahelduseta sõnad
ootama, laskma ...	võima, suurendama ...

Ülesanne. Meenuta, missugune sulghäälik kirjutatakse 3-ndas silbis heliliste kaashäälikute järel (*võidelda* jt.).

Harjutus 170. Kirjuta antud sõnad nõrgas astmes. Pealkirjaks: *Tegusõnade astmevaheldus.*

a) õppida, kukkuda, sattuda, tekkida, leppida, küttida, marsida, ehtida, saagida, praadida, siduda, laduda, küdeda (olevik: *saen, praeb, seon, laon, köeb*), niita, künda, saata, võtta, katta, pakkida, noppida, pakkuda, lakkuda, rippuda.

b) hakkan, ruttan, hüppan, vaatan, tõttan, ootan, süütan, ütlen, õmblen, võitlen, suplen, mõtlen, võrdlen, vaidlen, kohtlen, algan, lupjan, liuglen, kilkan, hõikan, ärkan.

Ulesanne. Ütle, kuidas leida antud tegusõnast nõrk või tugev aste.

Harjutus 171. Kirjuta antud sõnad tugevas astmes. Pealkirjaks: *Tegusõnade astmevaheldus.*

Õpitakse, hüpatakse, tõmmati, lubjatud, vaadanud, süüdanud, õmmelnud, saetud, räägib, praeb, marsivad, tekib, ripub, hakake, rutata, liigelda, ei osanud, liuelda, lapitud, klopitud, kilgata, hõigata, ärganud, laotakse, istuvad, pakub, laulame, seisame.

Näidis: *Õpitakse — õppida, hüpatakse — hüppan, ...*

Harjutus 172. Aseta sulgudes olev tegusõna vajalikku muutesse ja tõmba nõrgale astmele üks ning tugevale astmele kaks joont alla. Pealkirjaks: *Tegusõnade astmevaheldus.*

A. 1. Ta tõuseb üles, et minema (hakkama — *mida teha?*) ja kasuvanemaid jumalaga (jätma — *mida teha?*). (*J. Liiv.*) 2. Nüüd vist võiks hobu (võtma — *mida teha?*), tüdrukutel (aitama — *mida teha?*) need load ja tarnad juurde (laskma — *mida teha?*). (*R. Sirge.*) 3. Kuid siiski südant kahtlus (torkima — *mida teeb?*). (*D. Vaarandi.*) 4. Ses vagunis (sõitma — *mida teeb?*) noorus uudismaale, koguma vilja ja leiba. (*M. Kesamaa.*) 5. Päevad läbi (lonkima — *mida teen?*), (noppima — *mida teen?*) seeni kuuse all. (*D. Vaarandi.*) 6. Küll ma siis (õppima — *mida tehes?*) (kiitma — *mida teen?*) sind! (*A. Haava.*) 7. Mida (õppima — *mida teed?*) noores eas, (seisma — *mida teeb?*) eluaeg sul peas. (*Vanasõna.*) 8. (Andma — *mida tehke?*) andeks, sõbrad, enam ei tee! (*M. Kesamaa.*) 9. Peremees kuulis koera (vinguma — *mida tegevat?*) ja urisevat, ta (käänama — *mida tegi?*) teise külje ja (õhkama — *mida tegi?*). (*F. Tuglas.*) 10. Liivaku perenaine (võtma — *mida tegi?*) aga küsimust tõsiselt. (*J. Parijõgi.*) 11. (Rapsima — *mida teen?*) tasku hernekaunu, (pistma — *mida teen?*) põske murakaid. (*D. Vaarandi.*) 12. Kui kõik selle ameti (õppima — *mida teeksid?*) kord ära! (*M. Kesamaa.*)

B. 1. Oli ju (kartma — *mida teha?*), et tulelondid võivad tuules (lendama — *mida teha?*) üle madala soone ja kõrgraba põlema (süütama — *mida teha?*). (A. H. Tammsaare.) 2. Tähn (viipama — *mida teeb?*) tervituseks käega ja Enn (püüdma — *mida teeb?*) talle lõbusalt (vastama — *mida teha?*). (R. Vaidlo.) 3. Madrused (laskma — *mida tegid?*) lootsiku vette, (hüppama — *mida tegid?*) lootsikusse ja (sõitma — *mida tegid?*), nii kiiresti kui (jõudma — *mida tegid?*), poistele appi. (L. Tolstoi.) 4. Kui mõnus oli puhtas ojavees (suplema — *mida teha?*), aga niisama meeldiv on suuskadel värskes õhus (liuglema — *mida teha?*). 5. Mida siin (vaidlema — *mida teha?*), tuleb asjad (pakkima — *mida teha?*) ja kohvrid kaasa (võtma — *mida teha?*). 6. Roosi-põõsad tuleb talveks hoolsasti (katma — *mida teha?*). 7. Ei tohi (ruttama — *mida teha?*), nii võib (sattuma — *mida teha?*) valele teele. 8. (Võtma — *mida tehke?*) need puud ja (kandma — *mida tehke?*) kööki! 9. (Kündma — *mida tehke?*) sügavalt, põldu terveks jätmata! 10. (Siduma — *mida tee?*) viljapuud tugipuu külge ja (saagima — *mida tee?*) vigased oksad maha.

Harjutus 173. Ütle (suuliselt) sõrendatult trükitud sõnade aste.

Ühel märtsipäeval sattusin ma Tallinna turule. Otsin, mida vaja oli. Kuid siis tõmbas mu tähelepanu enesele ühe vanaeide nägu. Vanaeidel oli nõia nägu. Ta kortsus lõug ulatus ette. Ta nina oli pikk ja terav. Ta kriipskitsa suu nurgad kooldusid veidi allapoole. Ja sellest näost vaatasid kurjad, kavalad silmad. Nõid lükkas kõrvale mingisuguse rätiku serva ja sellest rätist ilmus lagedale noore kutsika pea. Kutsika must nina ots oli tõmp ja märg. Ta üks silm oli kinni, aga teine vaatas saalivat rahvast ükskõikselt ja läks samuti kinni. Täielik uni müts!

Kui ta avas uuesti ühe silma, ta üks kõrv läks kikki, kuna teine jäi endiselt longu. Nii tuletas ta meelde kella mees Liblet kuulsatest Tootsi lugudest. Kutsikas hakkas mulle meeldima.

(J. Smuul.)

Harjutus 174. Kirjuta antud katkendist välja sõrendatult trükitud sõnad, määra aste ning kirjuta juurde sama sõna mingi teine muude, mis on teistsuguses astmes.

Ohtul algas äkki tuul. Ta kihutas üle stepi, painutades maadligi vilju, tõstis kõrgele heina- ja põhututte. Päike kadus ja taevale kerkisid hiiglasuured pilverünkad. Nad tõusid ja vajusid, keerlesid nagu tohutud lained. Algas kõu ja pikne. Sellist vaatepilti polnud ma varem näinud. See oli õudne ja kohutav, ilus ja poeetiline. Oli näha, kuidas pilvedest otse maha löid siksakilised välgud. Meieni kostsid tumedad plahvatused. Äkki hakkas taevas kumama. Vili põleb! Autojuhid käivitasid mootoreid. Noored hüppasid autokastidesse. Algas kihutamine mööda stepi avariipaiga poole.

Korraga hakkas sadama vihma, suurt ja tihedat. See oli nagu hall, ühtlane juga, mis vahetpidamata voolas. Eemal olev kuma kustus. Sõitsime tagasi. Lõdisesime, kui jõudsime tagasi brigaadi, kuivatasime end lõkke ääres poole ööni.

(M. Kesamaa.)

Küsimusi kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Mida nimetatakse astmevahelduseks?
2. Kuidas tunneme ära tugeva, kuidas nõrga astme vältevahelduslikes sõnades?
3. Kuidas tunneme ära tugeva, kuidas nõrga astme laadivahelduslikes sõnades?
4. Missuguste muudete järgi määratakse astmevaheldus käändsõnades?
5. Missuguste muudete järgi määratakse astmevaheldus tegusõnades?
6. Selgita, kas antud sõnad on astmevahelduslikud või mitte, ütle astmevahelduse liik (laadi- või vältevaheldus) ja määra aste.
 - a) *pugema, vedama, küdesid, tegema, kaob, sureb, olla, tulema, vaadata, sattusime, viskas, kolistasid, pühkis, kloppida, lükates, mänginud, katsus, värvis, tõmmatakse, praeb, suletud, laadima, kõnelema, kirjutama;*
 - b) *katsel, ukse, tõkkeid, pingis, varbad, narmaste, võõras, laagrid, koplid, meeter, kandled, peenrad, kaevul, õu, regedele, korter, pajast, märjad, kohta, nütt, toimetus, jännes, katkine, toober, sammalt.*

III. VORMIÕPETUS.

NIMISÕNA.

Olendite, esemete, kohtade, asutuste ja kõige muu nimetused ja nimed on **nimisõnad**.

Nimisõna vastab algvormis küsimusele *kes? mis?*

Elusolendite ja asutuste kohta küsitakse *kes? kelle? keda?* jne., muude nimisõnade kohta *mis? mille? mida?* jne.

Näiteid.

Õpilane (*kes?*) vastab.

Jaani (*kelle?*) kirjand oli väga hea.

Meie kool (*kes?*) võitis võrkpallimatši.

Kolhoosi (*kelle?*) loomakasvatusest kirjutati ajalehes.

Metsa (*mille?*) ääres algab heinamaa (*mis?*).

Harjutus 175. Leia (suuliselt) antud palast nimisõnad ja ütle küsimus, millele nad vastavad.

Orav elab peamiselt puude otsas, kus ta liigub peaaegu niisama vabalt kui lind õhus. Teravate küüniste abil ronib ta oksalt oksale, hüppab tugevate tagajalgade tõukel puult puule. Hüppel töötab pikakarvaline saba tüürina ja osalt langevarjuna. Orava toiduks on pähklid ja okaspuude seemned. Kevadel sööb ta puude noori võrseid ja pungi ega anna armu linnupoegadele. Ta karvate on suvel punakaspruun, kuid muutub talve tulekul hallikaks. Niisugune muutus teeb looma vähe silmapaistvaks ümbruses leiduvaile vaenlastele. Orava kahjulikkus pole niivõrd suur, et teda

tuleks täiesti hävitada. Ta on ikkagi vilgas ja meeldiv metsade ehe.

Harjutus 176. Jätka allpool antud nimede ja nimetuste loetelu. (Siin toodud sõnu mitte kirjutada.) Pealkirjaks: *Nimisõnad*.

- 1) olendite nimed: *inimene, meremees, lind* ...
- 2) esemete nimed: *raamat, traktor* ...
- 3) kohtade nimed: *linn, Tartu* ...
- 4) ainete nimed: *raud, vesi* ...
- 5) tegevuste ja teonimed: *töö, lugemine* ...
- 6) sündmuste ja nähtuste nimed: *päev, pimedus, rahu* ...
- 7) omaduste nimed: *hoolsus, korralikkus* ...
- 8) tegijanimed: *õpetaja, koosolija* ...
- 9) asutuste nimed: *Tallinna 22. Keskkool, RAT «Estonia»* ...

Harjutus 177. Tõmba nimisõnadele joon alla ja ütle suuliselt nimisõnade küsimus. Pealkirjaks: *Nimisõnad*.

Vaikne õhtu. Jõgi aurab ja roostiku ääres veel keerlevad ringid kalade mänglemisest. Laiad lehed lebavad vee pinnal nagu rohelised madalad linad, valged roosid on puhtad ja veetlevad. Tahaksin neid noppida. Luhas, kus rohi suur, laulab rukkirääk, nagu tiksuks mingi öökell lakkamatult. Mets on täiesti vaikne. Linnud puhkavad, nende soojad kehad on vajunud unne. Kuuskede mustad sakilised siluetid on nagu tikandid kollasel taeval. Võsastikust kostab ööbiku laul. Sääsed inisevad ja tikuvad kallale, kui neid ei peletaks lõkketule suits. Udu jõel tiheneb ja paistab siidlõuendina.

Varsti hakkab idataevas punetama, rääk vaikib ja kuldnokad ärkavad. Hommik koidab.

Harjutus 178. Leia antud lausetest nimisõnad ja aseta sulgudesse vastav küsimus. Pealkirjaks: *Nimisõnad*.

1. Õpetaja tuli klassi. 2. Mu sõbratar on hea õpilane. 3. Saarlased on tublid kalurid ja osavad hülgekütid. 4. Töölisasulasse ehitatakse uus haigla. 5. Õhkkonna ülemistes kihtides on õhk väga hõre. 6. Ajalehtede tellimine uueks poolaastaks on alanud. 7. Vigade parandus tuleb teha hoolikalt ja korralikult. 8. Puhtus ja korralikkus teevad elu meeldivaks. 9. Isetegevus on hea vaba

aja veetmise üritus. 10. Looduses ja ühiskonnas toimuvad alalised muutused. 11. Järjest tõuseb toodang vabrikutes, kaevandustes, farmides ja põldudel.

OMADUSSÕNA.

Tutvu omadussõna tähendusega.

Lillhernes on **ilus** (*missugune?*) lill, **punane** (*missugune?*) **täidisõieline** (*missugune?*) nelk on siiski **ilusam** (*missugune?*), kuid **ilusaim** (*missugune?*) lill on ikkagi **uhke** (*missugune?*) roos.

Pean meeles:

Omadussõnad märgivad olendite, esemete ja nähtuste omadusi ning vastavad nimetavas küsimusele *missugune?*

Harjutus 179. Leia antud katkendist omadussõnad ja tõmba neile joon alla. Pealkirjaks. *Omadussõnad.*

Praegu on mets kõige erutavam ja rikkam. Sinililled on õitsenud. Kuid lehteminevate sarapuude ümber leidub õitsvate ülaste õrnu, vaikkeid ja puhtaid saari. Perekondlikult kokku hoides õitsevad punased karukellad. Ja lagendikkudel õitsevad hingematvas, määratsevas külluses kullerkupud. Vaadates kümneid tundmatuid taimi, mis on õitsenud, õitsevad või hakkavad õitsema, tekib imelik kahjutunne. Algkoolis huvitas meid kõik: uus paat, meri, raud ja masinad, mitte aga kapsas, konnakulles, eostaimed, liblikõielised. Nüüd aga, vaadates kevadist heinamaad kümnete erinevate taimedega, loeksin läbi esimese kättesaadava botaanikakursuse.

Milline haruldane, rikas mets! Siin on palju valgetüvelisi, alles väikeste kleepuvate lehtedega kaski. Pikad ja sihvakad, tugevad ja jändrikud, laiade kerakujuliste kroonidega. Vastukaaluks nende helendavale haprusele seisavad tumedatüvelised, jässakad noored ja vanad tammed.

(J. Smuul.)

Harjutus 180. Tuleta antud nimisõnadest omadussõnu, tarvitatades tuletusliiteid *-lik*, *-ik*, *-line*, *-ne*, *-kas*, *-jas*, *-as*.

Lill, töö, nõu, lõpp, mägi, kord, amet, kungas, sool, tera, keel, kangeline, tuli, nool, aru, mets, õhtu, seltsimees, kevad, sügis, suvi, talv, õnn, auk, soo, hommik.

Näidis: *Lill — lilleline; töö — töökas; ...*

Harjutus 181. Vali esimeses tulbas antud nimisõnadele teisest tulbast sobiv omadussõna.

I

II

kask, hekk, kirves,
hinne, turvas, maastik,
saak, vestlus, üritus,
noor, pioneer, loodus,
kool

hea, terav, rabe, kõrge,
sale, madal, tubli,
sõbralik, rikkalik, sportlik,
kommunistlik, põhjamine,
kaheksaklassiline

Näidis: Sale kask, ...

Harjutus 182. Lisa antud omadussõnadele sobivad nimisõnad.

Oranž, beež, rohekas, raudjas, magushapu, lumivalge, viljariikas, tulekindel, valgetüveline, teraline, kahvatu, vihmane, põuane, arukas, nobe, kangelaslik, mitšuurinlik, kare, sõmerjas, õhuline, ametlik, musikaalne, sajarublane, meetripikkune, kirju-
tiivaline.

Näidis: *Oranž apelsin, ...*

ARVSÕNA.

Vaatle ja võrdle antud arvsõnu.

Põhiarvsõnad (mitu? kui palju?) väljendavad hulka.	Järgarvsõnad (mitmes?) väljendavad järjekorda.
üks (1), kaks (2), kolm (3), seitseteist (17), sada (100), pool ($\frac{1}{2}$), kaks viiendikku ($\frac{2}{5}$), miljon (1 000 000)	esimene (1. ehk I), teine (2. e. II), kolmas (3. e. III), seitsmeteistkümnes (17. e. XVII), tuhande kaheksa seitsmeteistkümnes (1217.)

Arvsõnad märgivad arvu või järjekorda ja vastavad küsimusele *mitu? kui palju? mitmes?* (kõigis käändeis).

Arvsõnu, mis vastavad küsimusele *mitu? kui palju?*, nimetatakse **põhiarvsõnadeks**.

Arvsõnu, mis vastavad küsimusele *mitmes?*, nimetatakse **järgarvsõnadeks**.

Põhiarvsõnu märgitakse **araabia** numbritega.

Järgarvsõnu märgitakse kas **rooma** numbritega või **araabia** numbritega. Araabia numbriga märgitud järgarvu järele tuleb panna punkt.

Arvudele käändelõppe harilikult juurde ei kirjutata. Nii kirjutatakse *16. märtsil* ja loetakse *kuueteistkümnendal märtsil*, *5. veebruarist kuni 3. märtsini* loetakse *viiendast veebruarist kuni kolmanda märtsini*, *15 mehele* — *viieteistkümnemele mehele*.

Pane tähele! Araabia numbritega märgitud kuupäevad ja aastaarvud on harilikult järgarvud ja nende järele kirjutatakse **punkt**.

Näiteks: A. H. Tammsaare suri **3. märtsil 1940. a.**

Harjutus 183. Tõmba põhiarvsõnale üks ja järgarvsõnale kaks joont alla ning pane puuduv punkt.

1. Juhan Smuul on sündinud 18 veebruaril 1922 a. 2. Mari õppis keskkooli XI klassis 1950/51 õppeaastal. 3. Kevadel lõpetan 5 klassi. 4. Suur-Munamägi on 317 meetrit, Väike-Munamägi aga 244 m kõrge. 5. 1934 aastal ilmus M. Metsanurga «Ümera jõel», milles kõneldakse eestlaste võidust 1210 aastal. 6. Ekskursioonist võttis osa 7 klassi 150 õpilase ja 6 õpetajaga. 7. Kas 25 koormast jätkub? 8. Ühe õhtuga lugesin 4 peatükki, praegu loen juba XV peatükki. 9. Iga 10 mees rivis sai lipukese. 10. Juhan oli 4 tagant lugesdes. 11. Lennuk väljub 15 mail kell 10 hommikul. 12. Ta elab Lembitu tänavas nr. 15 korter 7. 13. Iga kuu 25 tuleb esitada aruanne.

Harjutus 184. Pane puuduvad kirjavahemärgid.

1. 1955 aasta mais anti mulle komandering Põhja-Atlandile/ (J. Smuul.) 2. Heeringalaev võttis kaasa mitusada võrku 800—1000 heeringatünni 20 tonni soola ja üle 30 tonni magedat vett/ 3. Laeva pikkus oli 34 meetrit ta mootori võimsus üle 400 hobujõu ja ta kiirus üle 11 meremiili tunnis/ 4. Meremiil on aga 1852 meetrit/ 5. Eduard Vilde sündis 5 märtsil 1865 aastal ja suri 26 detsembril 1933. a./ 6. Pärast 1905 aastat siirdus ta maa- pakku kus viibis 1917 aastani/ 7. Peeter kas sa oled sündinud 1952 aastal küsis Rein Peetrilt/ 8. Ei ole vastas Peeter ma olen sündinud 1 jaanuaril 1950 aastal/ 9. Leili küsis Sirjelt Kas sinu sünnipäev Sirje on 3 märtsil/

ASESÕNA.

Tutvu asesõnadega.

Lauseid nimi-, omadus- ja arvsõnaga	Lauseid asesõnaga
Jaan õpib.	Ta õpib. Kes õpib? Keegi õpib.
Eha ja Ilme laulavad.	Nad laulavad. Mõlemad laulavad hästi.
Peeter on väga hoolas. 5 tuleb korrutada 8-ga.	Niisugune omadus innustab. See tuleb korrutada tollega.

Pean meeles:

Nimi-, omadus- ja arvsõnu asendavaid sõnu nimetatakse asesõnadeks.

Asesõnad vastavad samadele küsimustele mis sõnadki, mida nad asendavad.

Harjutus 185. Ütle (suuliselt) antud lausetes leiduvad asesõnad.

1. Uinu, laps, ma laulan sulle — sinust kasvab mees, sirgud suureks, kasvad julgeks, leiad oma tee. (*J. Sütiste*). 2. Villem ise ei pidanud küsimust vastuse vääriliseks, aga niisuguseid rahakaid vastalisi käib rannas harva. (*A. Hint*.) 3. Kirjanik Samul nihutas enda kõnniteeveerele ja seletas: «See oleks teie ilusa algatuse vastu lausa hoolimatus, kui me seda kaasa ei teeks.» (*A. Jakobson*.) 4. Tule tagasi, poeg, kui sa kuskil veel oled, kui pole sind matnud ju võõramaa pind. Sest seal on su südamel külm ja kole, aga siin su isa on ootamas sind. (*D. Vaarandi*.) 5. Meie laul — see on töötava rahva laul. (*J. Smuul*.) 6. Kõnni ise elu adra taga, murra ise enesele teed! (*F. Tuglas*.) 7. Oma töö pühendas ta isamaale. 8. Kõik töölised võtsid koosolekust osa. 9. Mõlemad õeksed ostsid endale uisud. 10. Keegi ei puudunud koolist. 11. Kes on meie tähtsamaid kunstnikke? 12. Igaüks on märganud, et Kalju ja Ülo saavad teineteisega hästi läbi. 13. Igal linnul oma suled. 14. Me ei tundnud neid kumbagi. 15. Vennad Lü'd olid üksteisega väga sarnased.

Harjutus 186. Kirjuta eelmises harjutuses leiduvad asesõnad oma vihikusse (kirjutatud sõna kordamata). Pealkirjaks: *Asesõna*.

Harjutus 187. Moodusta suuliselt lauseid, kus on kasutatud järgmisi asesõnu:

mina (ma), sina (sa), tema (ta), keegi, kes, kõik, mis, see, too, niisugune, selline, ise, oma, säärane.

Ülesanne. 1. Meenuta, kuidas kirjutatakse asesõnade *ma, sa, ta, see, too, kes* alaleütlev kääne (*kellele?*) ja kuidas alalütlev (*kellel?*).

2. Moodusta nende sõnadega lauseid ja kirjuta need oma vihikusse.

Näidis: *Mulle meeldib viiulimäng. Mul olid laulmises väga head hinded.*

Ülesanne. Meenuta reegleid, kuidas liidetakse sõnale liide *-ki* ja *-gi*.

Pane tähele! Õige on *kellest/ki, millest/ki, millele/gi, kummale/gi, kummalt/ki* jne.

Liide *-ki* või *-gi* liitub alati sõna lõppu.

Harjutus 188. Kasuta sulgudes antud asesõna õigesti.

1. Me ei näinud (keegi — *keda?*). 2. Ta ei rääkinud uudisest veel (keegi — *kellele?*). 3. (Keegi — *kellelt?*) polnud võimalust teed küsida. 4. Ruttasin, küsimata (miski — *millest?*). 5. Ta polnud (miski — *milles?*) süüdi. 6. (Ükski — *mida?*) tundi tuluta ära iial kuluta. 7. (Ma — *kellel?*) ei olnud (miski — *millega?*) kirjutada. 8. Neist (kumbki — *kellest?*) ei saanud tulijat. 9. Sellest tagavarast ei jätkunud (kumbki — *kellele?*). 10. Tundsin igavust, sest polnud (keegi — *kellega?*) mängida. 11. Toetuda ei olnud (miski — *millele?*). 12. (See — *missugusel?*) õhtul oli (ma — *kellel?*) kerge peavalu. 13. (Too — *missugusel?*) mehel oli suur rõõm, et (ta — *kellel?*) õnnestus eksam ülihästi. 14. Saada (ma — *kellele?*) raamat, mis (sa — *kellel?*) juba loetud.

Harjutus 189. Määra suuliselt nimi-, omadus-, arv- ja asesõnad.

1. Hele päike paitab palgeid, lõunatuules lendleb juus. (*P. Rummo.*) 2. Me isad siin kündnud ja võidelnud visalt, et keegi me õigust meilt võtta ei saaks. (*M. Raud.*) 3. Kaugel kustub valendav tee. Öö vari heljub üle uinuva vee. (*F. Tuglas.*) 4. Pime on tuba, musti varje on täis kogu maa. (*J. Smuul.*) 5. Poolsaare tippu oli kogunenud mõnikümmend inimest. (*E. Männik.*) 6. Kõik kased pole lõbukased, mõned on ka leinakased. (*E. Särgava.*) 7. Tootsi pikad kollakad juuksed lehvivad kiirel sõidul nagu hobuse lakk. (*O. Luts.*) 8. Mõnes kohas on kivi halvem, siis tuleb jälle parem kord, mis kõvem ja 4—8 jalga paks. (*E. Vilde.*) 9. Viiesaja meetri sügavuses kohtasid ookeani-uurijad 6 kala, kelle soomused helendasid nagu jaaniussid. 10. Ookeanide suurim sügavus ulatub 10 973 meetrini.

Ulesanne. Leia eelmise harjutuse lausete öeldised, s. o. tegusõna pöördelised muuted.

Harjutus 190. Määra käandsõnad, märkides sulgudesse nimi-sõnale — (n.), omadussõnale — (o.), asesõnale — (as.) ja arvsõnale — (a.).

Uhel õhtul jõudsime Liverpooli (loe: liverpuuli). See oli laevade rägastik ja mastide mets. Oli seal palju suuremaidki laevu

kui meie «Suits». Meie reis oli kestnud kaks nädalat. Kõik laevamehed kogunesid tekile ja ootasid maalepääsu. Seisin minagi laevapardal ja tahtsin kohe maale minna, kui kapten aga lubab. Ei tahtnud nii väga vaadata võõrast linna, kui astuda, kõndida kindlal maal. Pärast ütles mulle Vessel, et see on ikka nii, ole milline merikaru tahes, pärast pikka reisi tahad minna kindlale maale. Tema tundnud kord vana kaptenit, kes hoidnud kajutis karbikese kodurannast võetud liiva; kord, laeva hukkumisel, jätanud kõik muu kraami laevale, ainult karbikese koduranna liivaga võtnud päästepaati kaasa.

(J. Parijõgi.)

PÄRIS- JA ÜLDNIMED.

Vaatle antud nimisõnu, võrdle nende tähendust ja pane tähele õigekirjutust.

Üldnimed	Pärisnimed
tüdruk, poiss	Hilja, Lembit
kirjanik, teadlane	Eduard Vilde, Mitšurin
järv, mägi	Peipsi, Suur-Munamägi
linn, maailmajagu	Tartu, Euroopa
riik	Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
ajakiri, ajaleht	«Pioneer», «Noorte Hää»
jutustus, luuletus	«Meelis», «Mälestusi isast»
revolutsioon	Suur Sotsialistlik Oktoobri- revolutsioon

Nimisõnad jagatakse päris- ja üldnimedeks.

Pean meeles:

Pärisnimi on ühele olendile, kohale, asutusele, sündmusele jne. antud erinimi.

Üldnimed on ühte samasse liiki kuuluvate olendite, esemete, sündmuste või nähtuste nimed.

Pärisnimed kirjutatakse suure algustähega, üldnimed aga väikese algustähega.

Harjutus 191. Moodusta suuliselt lauseid, kus on kasutatud antud üld- ja pärisnimesid.

«Säde», säde; pioneer, «Pioneer»; sõprus, «Sõprus»; tugevus, «Tugevus»; jõud, «Jõud»; nõukogude õpetaja, «Nõukogude Õpetaja»; sotsialistlik põllumajandus, «Sotsialistlik Põllumajandus»; leninlik tee, «Leninlik Tee»; partisan, «Partisan».

Harjutus 192. Täienda antud üldnimed sobiva pärisnimega. Pealkirjaks: *Pärisnimed*.

Tädi, onu, kirjanik, kunstnik, teadlane, õpetaja, riigitegelane, järv, mägi, mäestik, org, madalik, kõrgendik, rajoon, linn, asula, küla, kolhoos, sidekontor, meri, saar, poolsaar, ookean, maailmajuugu, planeet, tänav, maantee, väljak.

Näidis: *Tädi Juta, onu Juhan, Peipsi järv, ...*

Harjutus 193. Koosta lauseid pealkirja all «Käisime ekskursioonil» ja too neis lauseis rohkesti kohanimed.

Näidis: *Hommikul vara algas meie matk Aegviitu. Sõitsime läbi Väike-Maarja, kus peatusime Ebavere mäel.*

SUUR JA VÄIKE ALGUSTÄHT.

1. Suur algustäht.

Kui pärisnimi on mitmesõnaline, siis mõnel juhul kirjutatakse iga sõna, mõnel juhul aga ainult esimene sõna suure algustähega.

A. Iga sõna suure algustähega.

(Välja arvatud sidesõnad ja seletavad sõnad.)

1. Isikute nimed:

August Jakobson; Anton Hansen Tammsaare; Mihhail Vasiljevitš Lomonossov; Peeter Esimene.

2. Liitkohanimed:

Suur-Munamägi; Väike-Maarja; Suur-Karja tänav; Taga-Kaukaasia; Põhja-Jäämeri; Kaug-Ida; Alma-Ata.

3. Riikide ametlikud nimed:

4. Asutuste, organisatsioonide ja käitiste ametlikud nimed:

5. Ajalehtede ja ajakirjade nimed:
(Tarvitatakse jutumärke.)

6. Mitmesõnalised erinimed:
(Tarvitatakse jutumärke.)

Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik (lühendatult: Eesti NSV, Nõukogude Eesti, ENSV); Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit (lühendatult: Nõukogude Liit, NSV Liit, NSVL); Rumeenia Rahvavabariik.

Eestimaa Kommunistlik Partei; Tallinna Polütehniline Instituut; Rapla Keskkool; Märjamaa Rajooni Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee; Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing (lüh. ÜLKNÜ); Tartu Tööstuskaubastu; Kehtna 8-kl. Kool; Võru Fr. R. Kreutzwaldi nimeline 1. Keskkool; Eesti NSV Haridusministeerium.

Aga mitteametlikul kujul: kommunistlik partei; kommunistlik noorsooühing; linna täitevkomitee; Kehtna kool. ajalehed «Rahva Hää!», «Noorte Hää!», «Sirp ja Vasar»; ajakirjad «Sotsialistlik Põllumajandus», «Nõukogude Naine», «Nõukogude Kool». «Helge Tee» kolhoos, trükikoda «Punane Täht», «Uue Elu» kolhoos, kolhoos «Tee Kommunismile».

Harjutus 194. Alusta sõna suure algustähega, kui see on kohanimi.

Vana (ü)likoolilinn (t)artu asetseb (e)majõe mõlemal kaldal. Emajõgi saadab oma veed (l)äänest (i)tta suurde (p)eipsisse.

Väikese nirekesena algab (j)õgi (v)äike-(m)unamäe jalamilt (a)llikast oma teekonda. Algul ruttab ta läbi (o)rgude ja (h)einamaade (p)ühajärve. Sealt voolab ta (o)tepää kõrgustiku kuplite vahel (l)aatresse, kus suubuvad (e)majõkke esimesed (l)isajõed. Väike-(e)majõe pikkus kuni (v)õrtsjärveni on 80 km. Võrtsjärvest jookseb (s)uur-(e)majõgi mööda jääaegset laia orgu (p)eipsi suunas. Sel teekonnal suubuvad temasse (l)isajõed (a)mme, (p)edja, (e)lva ja (a)hja, nii et jõgi paisub suudme kohal 90 m laiuseks. Laevad käivad (t)artu ja (o)iu vahel, kuid tihedam on laevaühendus (t)artust (p)raagale, (k)allastele, (m)ustveesse, (v)asknarva ja mööda (p)ihkva järve (v)ärskasse ning (p)ihkvasse. Siit kulges juba muistne kaubatee (e)esti ja (v)enemaa vahel.

Harjutus 195. Kirjuta sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega ja aseta need vajaduse korral jutumärkidesse. Pealkirjaks: *Suur algustäht pärisnimedes.*

1. (Lydia koidula) tuli hingelised luuletused on kirjutatud peamiselt (tartus) ja (kroonlinnas). 2. Kirjanik (anton hansen tammsaare) on sündinud a. 1878 (järvamaal) (albu vallas) (põhja-tammsaare talus). Kirjaniku sünnitalu asub (vetepere) külas keset soid. 3. Eesti vanemad ajalehed olid (pärnu postimees), (eesti postimees) ja (sakala). Ajalehti luges ka (tammsaare), kui ta käis (väike-maarjas) (kihelkonnakoolis). 4. Kõigis maades võitlevad (kommunistlikud parteid) rahu säilitamise eest rahvaste vahel. 5. Mu õde on (kommunistliku noorsooühingu) liige. 6. Isa töötab (tallinna leivakombinaadis), vend aga (tallinna tööstuskaubastus). 7. (Üleliiduline leninlik kommunistlik noorsooühing) asutati 29. oktoobril a. 1918. 8. Läänes kuulub (nõukogude eesti) piiridesse (vilsandi) saar. 9. (Poola rahva-vabariigi) piirid puutuvad kokku (nõukogude liiduga) ja (saksa demokraatliku vabariigiga). 10. (Moskva) keskuses asetseb (kreml) ja selle kõrval (punane) väljak.

Harjutus 196. Toimida nagu eelmises harjutuses.

1. Ajalehes (rahva hääl) ilmus artikkel, milles kõneldakse (vabaõhumuuseumi) rajamisest (eesti NSV-s). 2. Mu isa tellis ajakirjad (nõukogude kool) ja (eesti kommunist) ning ajalehed

(edasi) ja (sotsialismi tee). 3. Noorte kommunistlikul kasvata-
 misel on suured ülesanded (pioneer- ja komsomoliorganisatsioo-
 nil). 4. (Nõmme kultuurimaja) isetegevuslased valmistuvad koh-
 tumisõhtuks (nõukogude leedu) isetegevuslastega, kes saabusid
 siia (šiauliaist). 5. (Põhja-eestis) on kaevanduslinnad, nagu
 (kohtla-järve), (kiviõli), (ahtme), (jõhvi) jt. 6. Vastuolud
 (euroopa suurriikide) (inglismaa), (prantsusmaa), (saksamaa),
 (venemaa) ja (austria-ungari) vahel viisid 1914. a. Esimese maa-
 ilmasõjani. 7. (New york) (ameerikas) asetseb umbkaudu samal
 laiuskraadil kui (bakuu) (nõukogude liidus).

Vaatle mitmest sõnast koosnevate pärisnimede kirjutamist,
 kus ainult esimene sõna kirjutatakse suure algustähega.

B. Ainult esimene sõna suure algustähega.

1. Teoste, kirjutis- te, nootide ja muud pealkirjad: (Tarvitatakse jutumärke.)	luuletus «Kas tunned maad?» romaan «Maa ja rahvas» artikkel «Nõukogude raamat iga nooreni» marss «Kalevite kants» rahvatants «Oige ja vasemba» film «Küürselg sälg»
2. Ajaloosündmus- te nimetused:	Esimene maailmasõda, Jüriöö üles- tõus, Maratoni lahing, Uusikan- punkti rahu, Jäälahing. Erandid: Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolut- sioon, Suur Isamaasõda.

Harjutus 197. Kirjuta sulgudes olevad sõnad suure või väi-
 kese algustähega ja pane jutumärkidesse, nagu on õige. Pealkir-
 jaks: *Mitmesõnalised pärisnimed.*

1. Šefid käisid (rahvaste sõpruse) kolhoosis viljakoristustöö-
 del. 2. Käitises (punane koit) on mitmeid eesrindlasi. 3. Lugesin
 suure huviga (a. korolenko) juttu (pime moosekant). 4. 1914. a.
 augustis algas (esimene maailmasõda), 1917. a. veebruaris toi-
 mus (veebruarirevolutsioon), mis kaotas (venemaal) isevalitsus-
 liku korra. 5. Sama aasta oktoobris (vana kalendri järgi) sündis

(suure sotsialistliku oktoobrirevolutsiooni) tules esimene (sotsialistlik riik). 6. Ka meie (vabariigis) käib hoogne ülesehitustöö. 7. Üha enam arenevad edasi tööstus ja (sotsialistlik põllumajandus). 8. Ajakirjas (sotsialistlik põllumajandus) ilmus artikkel (lüpsikarja sügisene söötmine), milles tutvustatakse lugejat (harju rajooni) (rahva võidu kolhoosi) veisekasvatusega. 9. Selles kolhoosis autasustati 18 kolhoosnikut (eesti NSV ülemnõukogu presiidiumi) aukirjaga. 10. Lüpsja-karjatalitaja, sotsialistliku töö kangeline, sai (suure kuldmedali) ja (sõiduauto pobeda).

Vaatle, kuidas kirjutatakse kirjas sõnad *teie* ja *sina* ning nimetused aadressidel.

Suure algustähe kasutamisest kirjades.

1. Ametinimetused kirjade sise- ja välisaadressil:

Ahja Keskkooli Direktorile
Palun mind vastu võtta Teile alluva
kooli 6. klassi

Rapla Rajooni Tarbijate Kooperatiivi
Juhatusale

Rapla, Tallinna mnt. 8.

2. Sõnad *Sina* ja *Teie* kõigis käändeis:

Armas sõber! Saadan Sulle tänuga
Su raamatu tagasi.

Harjutus 198. Kirjuta antud vormi järgi avaldus kolhoosi juhatusale, alusta sõnad suure algustähega, kus see vajalik.

Põllumajandusliku (a)rtelli «(t)öösangar» (j)uhatusale.

(e)llen (k)aarli t. (r)aidé;

(l)üllemäe (k)üla (m)äe pere.

Avaldus.

Sain käesoleva aasta septembris kuueteistkümne-aastaseks, seepärast palun (t)eid mind vastu võtta (p)õllumajandusliku (a)rtelli «(t)öösangar» liikmeks ja minu vastuvõtmine esitada kolhoosi liikmete üldkoosolekule kinnitamiseks.

Minu vanemad (k)aarel ja (s)ilvi (r)aide on sellé kolhoosi liikmed alates a. 1949.

L i s a : sünniteatise ära kiri.
Lüllemäel 1. detsembril 19...

Ellen Raide

2. Väike algustäht.

Järgmised sõnad ei ole pärisnimed ja kirjutatakse seetõttu väikese algustähga.

1. Kuude, nädala-
päevade ja pühade
nimetused:	august, mai, juuli, heinakuu, esmas-
päev, esimene mai, oktoobripühad,
jaanipäev, naistepäev.
2. Rahvaste, elani-
ke ja keelte ni-
metused:	eesti rahvas, eesti keel, slaavi rah-
vad, vene keel, soomlased, poola-
kad, tallinlased, võru murre, tart-
lased, saarlased.
3. Au- ja ametini-
metused:	direktor, marssal, Nõukogude Liidu
kangelane, sotsialistliku töö kange-
lane, Eesti NSV haridusminister,
Nõukogude Liidu rahvakunstnik.
4. Kõha- ja isiku-
nimed, kui need ei
tähenda riiki, maakohta
ega isikut, vaid esine-
vad omadussõna tähen-
duses (vastavad küsi-
musele missugune?):	eesti kirjandus, kölni vesi, gruusia
tee, eesti rahvaeepos, moskva leib,
vene kirjanik, leninlik noorus,
marksistlik maailmavaade.
5. Kohanime ja asu-
tuse liiki märki-
vad sõnad, nagu
järv, jõgi, linn, sideasu-
tus, raudteejaam, küla-
nõukogu, kolhoos jne.:	Peipsi järv, Ahja jõgi, Pärnu linn,
Saare metskond, Kehtna sidejsk.,
Kaarepere raudteejaam, Kohila
külanõukogu, «Sõpruse» kolhoos,
Suur sild Pärnus.

Harjutus 198. Koosta suuliselt lauseid, kus esineb sõnu antud kujul.

Nõukogude Eesti, eesti, Gruusia, gruusia, vene, Venemaa,

oktoobripühad, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, hiina, Tartu, tartu, Mai, mai, August, august, vabariik, sotsialistliku töö kangelane, venelased, tartlased, lääne, Läänemeri, põhja, Põhja-Jäämeri.

N ä i d i s. Nõukogude Eesti pindala on ligikaudu 45 000 km².
E. Bornhöhe on eesti kirjanik.

Harjutus 199. Kirjuta sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega ja pane kirjavahemärgid.

Sõit (leningradi).

See oli just (nõukogude eesti) aastapäeval, kui onu sõitis meile (leningradist) külla. Ta on pärit (põhja-eestist) (harju rajoonist) ja külastas oma kodukohta (tuleviku kolhoosis). Hiljem sõitsime kõik (kangelaslinna). Kaasa tuli ka õde, kes õpib (tallinna riiklikus konservatooriumis). Möödusime (maardu) tehastest, sõitsime läbi (kõnnu) metsade ja saabusime (eesti) põlevkivirajooni. Mööda (narva teed) sõites jõudsimme õhtuks linna, mis on (suure sotsialistliku oktoobrirevolutsiooni) häll. Nägin väga palju huvitavat. Sadamas oli (inglise) laev turistidega. Keegi käis (türgi) mütsiga, teine kandis (india) rõivaid. Kohtasime ka gruppi (muhulasi), (muhu) rahvarõivais. Tagasi tulime (augustis). Õde tõi kaasa noote (vene) muusikast, onu saatis kingituseks (gruusia) vaiba.

Harjutus 200. Moodusta lauseid, valides I tulbas antud sõnale sobiva sõna II tulbast.

I

A. eesti, vene, läti, poola, soome, kaukaasia, hiina, krimmi, tallinna, peipsi, tori, võru

B. Vene(maa), Eesti, Läti, Hiina, Soome, India, Austria, Saaremaa, Tallinn, Tartu.

II

keel, kirjandus, kunst, muusika, rahvalaul, murre, siid, tee, kilud, tindid, vaip, õunad, hobune

jõed, loodus, kliima, järved, raudteed, lipp, valitsus, raha, saadik, kodanikud, elanikud.

Harjutus 201. Kirjuta sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega ja pane jutumärgid, nagu on õige. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht.*

A. 1. Seletasin talle (eesti) ja (saksa) keeles, et ma (inglise) keelest midagi ei mõista. (*J. Parijõgi*). 2. Laevu oli siin palju, peamiselt (rootsi, saksa, taani, inglise ja soome) lippudega (*V. Panso*). 3. Saame uue prahi (põhja-norraste), sealt laseme tühjalt (arhangelski) ja tuleme tagasi turskadega (kroonlinna). (*J. Parijõgi*). 4. (tallinna masinaehitustehase) malmivalutsehhis on hämar. (*M. Kesamaa*). 5. (Eesti NSV ülemnõukogu presiidium) asub (tallinnas) (kadriorus). 6. Mu vend õpib (tartus) (eesti põllumajanduse akadeemias), õde töötab (paides) (tööstuskombinaadis). 7. Paljud (nõukogude eesti) naised loevad ajakirja (nõukogude naine). 8. Kinkisin isale (oktoobripühadeks) (eesti) kirjaniku R. Sirge romaani (maa ja rahvas). 9. (Kommunistlikud parteid) võitlevad töörahva heaolu eest. 10. Väike (mai) on sündinud 23. (augustil), (august) aga (juulis). 11. Võtsime osa (esimese mai) pidustustest. 12. Fr. R. (kreutzwaldi) (kalevipoeg) kui (eesti rahva) eepos on kallis igale (eestlasele). 13. Käin (ihaste 8-kl. koolis).

B. 1. E. Männiku novellikogu (võitlus kestab) sisaldab jutte (suure isamaasõja) ainetel. 2. Ajakirja (nõukogude naine) tellisid endale paljud (rahvaste sõpruse kolhoosi) juhtivad töötajad. 3. (Nõukogude liidu kommunistliku partei) XX kongress toimus 1966. a. (veebruaries). 4. Müüdi kunstiesemeid, nagu (pärsia) vaipu, (hiina) portselani, (vene) lakeeritud puuesemeid, (jaapani) maale. 5. (Oskar lutsu) jutustuses (kevade) löövad (paunvere kihelkonnakooli) poisid võidukas lahingus (saksa) poisid taganema, kusjuures otsustava pöörde tõi (eesti) poiste kasuks (joosep toots) oma «tulirelvadega». 6. (Lääne-euroopa) riikidest on tähtsamad (inglismaa, prantsusmaa ja itaalia). 7. (Nõukogude liidu) jõud seisneb rahva koondumises (nõukogude liidu kommunistliku partei) ümber. 8. Inimkonna ajaloos avas uue ajastu (suur sotsialistlik oktoobrirevolutsioon). 9. Kõigile (nõukogude liidu) töötajatele on (oktoobripühad) suureks pidupäevaks.

Jälgi, millal kirjutatakse sõna *nõukogude* suure, millal väikese algustähega.

Nõukogude	nõukogude
Nõukogude Eesti	nõukogude kord
Nõukogude Liit	nõukogude võim
Nõukogude riik	
Nõukogude valitsus	
Nõukogude armee	
Nõukogudemaa	

Harjutus 202. Moodusta lauseid (suuliselt), kus kasutada tabelis antud sõnu (*Nõukogude* ja *nõukogude*).

Harjutus 203. Kirjuta sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega.

1. Mitu (liiduvabariiki) on (nõukogude liidus)? 2. Kui (eestis) kehtestati (nõukogude võim), sai kogu maa rahva omandiks. 3. Vääramatu jõuga on (nõukogude armee) kaitsnud (nõukogudemaa) piire. 4. Sport, mille poolest on (nõukogude riik) kuulus kogu maailmas, muutub üha massilisemaks. 5. Kommunistliku partei ja (nõukogude valitsuse) hoolitsusel kasvab rahva heaolu. 6. Kui (kodanlik kord) kukutati, kehtestas (eesti rahvas) (nõukogude korra). 7. Võimas (toompea loss) (pika hermani torniga) seisab 43 meetri kõrgusel (toompea kaljul). 8. Tornis lehvib (nõukogude eesti) lipp. 9. Sealt ülalt, kus kunagi oli me (esivanemate linnus), on suurepärane vaade (soome lahele). 10. Paljud (nõukogude liidu) (kangelased) langesid (suures isamaasõjas) (nõukogudemaa) eest. 11. Raske võitlus vaenlasega tähendas kaitsta meie armastatud (nõukogude korda), mille tõi meile (suur sotsialistlik oktoobrirevolutsioon) 1917. a.

Küsimusi ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel tuua näiteid.)

1. Missuguse algustähega kirjutatakse kohanimed?
2. Kuidas kirjutatakse asutuste ametlikud nimetused?
3. Missuguse algustähega kirjutatakse ajalehtede ja ajakirjade nimed?
4. Kuidas kirjutatakse teoste, kirjutiste jt. pealkirjad?

5. Kuidas kirjutatakse ajaloosündmuste nimetused?
6. Missuguse algustähega kirjutatakse:
 - a) kuude, nädalapäevade ja pühade nimetused?
 - b) rahvaste, elanike ja keelte nimetused?
 - d) au- ja ametinimetused?
7. Too näiteid, millal kirjutame sõna *nõukogude*
 - a) suure algustähega,
 - b) väikese algustähega.
8. Nimeta, missugused pärisnimed tuleb panna jutumärkidesse.

Harjutus 204. Kirjuta sulgudes olevad sõnad suure või väikese algustähega. Pealkirjaks: *Kordamisharjutus*.

1. Käisime suvel (lõuna-eestis), viibisime (pühajärvel) ja laulsime (sõsarsaartel), aga tagasi sõitsime (ahja) (taevaskoja) kaudu. 2. (Kohtla-järve), (kiviõli), (ahtme) ja (jõhvi) on kasvanud (tööstuslinnadeks). 3. Jalutasime (viru) tänaval, kust suundusime (müüri vahe) tänavale ja sealt (võidu) väljakule. 4. Kas teile käib nädalaleht (sirp ja vasar)? 5. Olime (esimesel mail) tädil külas, aga (jaanipäeval) sõitsime onu poole (uue elu) kolhoosi (jaanitulele). 6. Rongkäik tõrvikutega liikus (tartu linna TSN täitevkomitee) eest mööda. 7. 1343. a. (jüriöö) ülestõusust võtsid osa tuhanded (eestlased), nende hulgas ka (saarlased). 8. Me (emakeele), (eesti) keele sugulaskeeli on (soome) ja (liivi) keel. 9. (Suur isamaasõda) lõppes 1945. a. (mais) (nõukogudemaa) võiduga. 10. Ka (nõukogude eesti) vabastati okupatsioonist ja taastati (nõukogude) kord. 11. Lugesime (juhan smuuli) juttu (mere-mehe murka). 12. (Lydia koidula), (eesti) luuletaja haud on (tallinnas (metsakalmistul)).

KÄÄNAMINE.

Käänamise alused.

Tutvu antud käänamistabeliga. Õpi selgeks käänded ja küsimused ning käändelõpud.

	Käänded	Küsimused	Ainsus		Mitmus		
			Tüvi	Kään- de lõpp	Tüvi	Mit- muse tunnus	Kään- de lõpp
1.	Nimetav	<i>mis?</i>	õpik	-	õpiku	-d	-
2.	Omastav	<i>mille?</i>	õpiku	-	õpiku	-te	-

	Käänded	Küsimused	Ainsus		Mitmus		
			Tüvi	Kään- de lõpp	Tüvi	Mit- muse tunnus	Kään- de lõpp
3.	Osastav	<i>mida?</i>	õpiku	-t	õpiku	-i	-d
4.	Sisseütlev	<i>millesse?</i>	õpiku	-sse	õpiku	-te	-sse
5.	Seesütlev	<i>milles?</i>	õpiku	-s	õpiku	-te	-s
6.	Seestütlev	<i>millest?</i>	õpiku	-st	õpiku	-te	-st
7.	Alaleütlev	<i>millele?</i>	õpiku	-le	õpiku	-te	-le
8.	Alalütlev	<i>millel?</i>	õpiku	-l	õpiku	-te	-l
9.	Alaltütlev	<i>millelt?</i>	õpiku	-lt	õpiku	-te	-lt
10.	Saav	<i>milleks?</i>	õpiku	-ks	õpiku	-te	-ks
11.	Rajav	<i>milleni?</i>	õpiku	-ni	õpiku	-te	-ni
12.	Olev	<i>millena?</i>	õpiku	-na	õpiku	-te	-na
13.	Ilmaütlev	<i>milleta?</i>	õpiku	-ta	õpiku	-te	-ta
14.	Kaasaütlev	<i>millega?</i>	õpiku	-ga	õpiku	-te	-ga

Võrdle ainsust ja mitmust ning pane tähele mitmuse tunnuseid.

Ainsus	Mitmus	Mitmuse tunnus
raamat	raamatu/d	-d
õpikule	õpiku/te/le	-te
puule	puu/de/le	-de
	e. pu/i/le	-i
(seda) puud	pu/i/d	-i

Pean meeles:

Käänamisel muutuvad sõnaosa nimetatakse **käändelõpuks**.

Seda sõnaosa, mis väljendab mitmust, nimetatakse **mitmuse tunnuseks**. Mitmuse tunnuseks on -d, -de, -te, -i.

Seda sõnaosa, millele liituvad tunnused ja muutelõpud, nimetatakse **tüveks**.

Harjutus 205. Kääna (suuliselt) kõigis käänetes sõnad: *kapp, vanker, auto, raamat*.

Harjutus 206. Kääna (kirjalikult) kõigis käänetes sõnad: *põld, kartul*, (om. *kartuli*).

Harjutus 207. Määra (suuliselt) sõrendatult trükitud sõnade arv (ainsus või mitmus) ja k ä ä n e.

Olen vana meremees. Päeviti istun majakese trepil ja mõõdan silmadega merevälja. Öhtul toon piima ja leiba neeme tagant talust, süütan koldes tule ja valmistan enesele sööki. Kass Pendik kraabib ukse taga ja nõuab sisselaskmist. Avan ukse, kallan talle piima kolde ette tassi. Toon välja vanad merekaardid ja laeva-raamatud. Pendik ronib laua nurgale ja hakkab laskma nurru. Kui mu mõtted kipuvad eksima noorpõlve mälestustes, jätab Pendik nurrulöömise, avab silmad pilukile, nagu mõistaks ta minu mõtteid.

Kui tulevad kapten Vergi välejalgsed poisid minu juurde, jutustan neile lugusid kaugetest maadest ja meredest. Poisid valmistavad männikorbast laevu, panevad purjed peale ja saadavad merele. Nad saadavad neid laevastikkude viisi, kõige paremate lootuste ja soovidega.

(J. Parijõgi.)

Harjutus 208. Eralda antud sõnadest muutelõpud püstkriip-suga ja ütle harjutuse lugemisel käände nimetus. Pealkirjaks: *Muutelõpud*.

Koolist, koduni, vaksalisse, vankris, meetrit, tuld, maad, õpilaselt, lauale, õnnelikult, inimesest, aknata, sõbraga, suureks, raskust, inimest, autot, võistlejat, sööklas, vihikute, käokesega, valguseta, autosse, laual, laudadel, raamatutega, juureks, suurtel, põldudel, kolhoosnikutelt, väiksena, pliiatsita.

Harjutus 209. Eraldada antud sõnades muutelõpp (kui see ole-mas), tunnus ja tüvi. Pealkirjaks: *Muutelõpp, tunnus ja tüvi*.

Õpikud, mõtete, põldude, vihkutesse, akendeta, mõtetega, autosid, toad, vihkuta, nukkudest, koosolekul, tubade, õele, õedele, vāravateni.

N ä i d i s:

Sõna	Tüvi	Tunnus	Muutelõpp
<i>sildadel</i>	<i>silda</i>	<i>-de</i>	<i>-l</i>

Ulesanne. Ütle eelmises harjutuses antud sõnade küsimus, arv ja kääne.

Harjutus 210. Kääna (suuliselt) kõigis ainsuse ja mitmuse käänetes sõnu *aasta, lendur, tark, sepp*.

Harjutus 211. Määra sõrendatult trükitud sõnade kääne, märkides sulgudesse käände nimetuse. Pealkirjaks: *Käänete määramine*.

N ä i d i s: *Sepa (a. om.), Andres (a. nim.) ...*

A. S e p a A n d r e s o l i l a a n e ä ä r e s k a r j a s. Ü h e l p ä e v a l h ü ü d i s t a v a l l a t u s e p ä r a s t s u u r e h ä ä l e g a: «Appi, appi, hunt karjas!» K ü l a r a h v a s j o o k s i s, m a l g a d j a k i r v e d k ä e s, k o k k u j a t a h t i s h u n t i m a h a l ü ü a. A g a e t m u r d j a t e i n ä h t u d, l ä k s i d n a d k o j u t a g a s i. T e i s e l p ä e v a l k o r d a s A n d r e s o m a v a l l a t u s t. J ä l l e j o o k s i s k ü l a r a h v a s t k o k k u, a g a v ä h e m k u i e i l e. A g a e t h u n t i n ä h a e i o l n u d, l ä k s i d n a d p a h a m e e l e g a k o d u p o o l e, s e s t m ä r k a s i d p o i s i v a l l a t u s t. K o r d t u l i a g a h u n t t ö e s t i k a r j a. A n d r e s k a r j u s k ö i g e s t j õ u s t a p p i, a g a k ü l a r a h v a s ü t l e s: «K o l m a n d a t k o r d a m e i e e n d n a r r i t a d a e i l a s e l!» S e n i m u r d i s h u n t m i t u l o o m a m a h a j a v i i s k ö i g e i l u s a m a t a l l e k e s e ä r a, m i s A n d r e s e l e o l i l u b a t u d.

(Rahvajutt.)

B. S ä ä s e d v õ t s i d k o r d n õ u k s, e t m u r r a v a d h o b u s e m a h a. K o g u n e s i d s i i s k o k k u s u u r e k s p a r v e k s j a l e n d a s i d k ö i k h o b u s e k a l l a l e. V a e n e l o o m o l i n e n d e g a p ä r i s h ä d a s: v e h k l e s s a b a g a, t a m m u s j a l g a d e g a j a v ä r i s t a s o m a i h u n a h k a, s e e e i a i d a n u d a g a m i d a g i. H e i t i s s i i s h o b u n e m a h a j a h a k k a s p ü h e r d a m a. S ä ä s k e d e l h e a m e e l: «M e i e m e h e d, m e i e m e h e d, o l g e k ä r m e d a l t ü l e s t u l e m a, j u b a l a n g e b l!»

Sä äski sai surma palju, ellu jäi ainult üks. See veel kiitles: «Langes küll meie mehi mis langes, aga võit on ikka meie.»

(Rahvajutt.)

Harjutus 212. Määra antud sõrendatult trükitud sõnade kääne. Pealkirjaks: *Omastav ja osastav*.

A. Kapi võti; trepi käsipuu; poleerib kappi; parandab lukku; vaatan õpikut; heidan ketast; toa lagi; pühin tuba; teretan kokka; koka müts; ketta raskus; oa õis; käe haarang; venna raamat; keetis putru; sõime pudru ära; kohtasin aednikku; aedniku töö; kinda põial; nõelun kinnast; ehib nukku; nägin onu; teretasin tädi; hüüdsin ema; ema prillid.

B. Nukkude kleidid; ostsin võtmeid; remonditakse tube; sõime õunu; autode remont; rahvaste sõprus; lehvitamise lippe; kive vedama; kivide vedu; herneid noppima; õnnelikke noori; õpetajate tuba; huvitavaid lugemikke; külmi ilmu; sooje tube; soojade tubade; suurte majade; pikkade peenarde.

Põhikäänded.

Vaatle käänete moodustamist. Leia, missugused käänded moodustatakse: 1) ainsuse omastava järgi, 2) mitmuse omastava järgi.

Käänded	Ainsus	Mitmus
<i>Nimetav</i>	mõte	mõtte/d
<i>Omastav</i>	mõtte	mõtte/te
<i>Osastav</i>	mõtte/t	mõtte/i/d
<i>Sisseütlev</i>	→ mõtte/sse	→ mõtte/te/sse
<i>Seesütlev</i>	→ mõtte/s	→ mõtte/te/s
<i>Seestütlev</i>	→ mõtte/st	→ mõtte/te/st
<i>Alaleütlev</i>	→ mõtte/le	→ mõtte/te/le
<i>Alalütlev</i>	→ mõtte/l	→ mõtte/te/l
<i>Alaltütlev</i>	→ mõtte/lt	→ mõtte/te/lt
<i>Saav</i>	→ mõtte/ks	→ mõtte/te/ks
<i>Rajav</i>	→ mõtte/ni	→ mõtte/te/ni
<i>Olev</i>	→ mõtte/na	→ mõtte/te/na
<i>Ilmaütlev</i>	→ mõtte/ta	→ mõtte/te/ta
<i>Kaasaütlev</i>	→ mõtte/ga	→ mõtte/te/ga

Põhikääneteks nimetatakse käändeid, mille abil saab moodustada teisi käändeid vastava käände lõpu või mitmuse tunnuse lisamise teel.

Põhikäänded on ainsuse ja mitmuse omastav.

Ainsuse omastav on põhikäändeks kõigile ainsuse käändeile, alates sse-lõpulisest sisseütlevast, ja **mitmuse nimetavale**.

Mitmuse omastav on põhikäändeks kõigile mitmuse käändeile, alates sisseütlevast.

Pane tähele!

Mitmuse omastav on harilikult samasastmes nagu ainsuse osastav (*mõtet* — *mõtete*, *jalga* — *jalgade*), seega tuleb jälgida mitmuse omastava moodustamisel ainsuse osastavat.

Harjutus 213. Kääna tabeli eeskujul sõna *sõber* (ains. omastav *sõbra*, osastav *sõpra*) ja märgi nooltega põhikäänete järgi moodustatavad käänded. Pealkirjaks: *Põhikäänded*.

Harjutus 214. Moodusta antud sõnade ainsuse omastava järgi teisi käändeid (vabal valikul).

Lipp (om. lipu), karp (karbi), ketas (ketta), rukis (rukki), tütar (tütre), kauss (kausi), kohv (kohvi), nukk (nuku).

Näidis:

Ains. nimetav kes? mis?	Ains. omastav kelle? mille?	Mitm. nimetav kes? mis?	Teisi ainsuse käändeid sisseütlevast alates
<i>sepp</i>	<i>sepa</i>	<i>sepad</i>	<i>sepassse, sepale, sepaks, sepaga</i> jne.

Harjutus 215. Moodusta antud sõnade mitmuse omastava järgi teisi käändeid.

Fotode, nobedate, näppude, karpide, hüpete, tütarde, kausside, peenarde, õnnelikkude.

N ä i d i s:

Mitmuse omastav	Mitmuse käändeid sisseütlevast alates
<i>katelde</i>	<i>kateldesse, kateldes, kateldele, kateldeks jne.</i>

Harjutus 216. Moodusta antud sõnade ainsuse osastava järgi mitmuse omastav ja viimase järgi teisi mitmuse käändeid. Pealkirjaks: *Mitmuse omastav põhikäändena.*

Numbrit, vankrit, mantlit, toredat, kuldset, vaikset, lippu, paati, põtra, lõket, hüpet, patja, suurt, maja, korstnat kolhoosnikut, kirjanikku.

N ä i d i s:

Ainsuse osastav <i>keda? mida?</i>	Mitmuse omastav <i>kelle? mille?</i>	Teisi mitmuse käändeid
<i>naabrit</i>	<i>naabrite</i>	<i>naabritele, naabritega, naabritest</i>

Harjutus 217. Ütle (suuliselt) antud sõnadest ainsuse omastav, osastav ja mitmuse omastav.

Jutt, nukk, saak, köök, puri, marss, virk, poiss, sadam, jahe, majakas, paber, tubli, tütar, küünal.

Harjutus 218. Moodusta antud sõnade ainsuse omastav ja viimase abil mitmuse nimetav.

Rida (rea), uba, süsi, õrs, lagi, vihk, vihik, mõte, rukis, kepp, lukk, hani (hane), kartul (kartuli), nädal (nädala), õlg (õla), hammas, liige (liikme), side, varvas, seeme, kinnas, juhe (juhtme), õmblus, vaidlus.

Peakäänded.

Põhikäänete (ainsuse omastava ja mitmuse omastava) järgi ei saa moodustada kõiki teisi käändeid. Seepärast tuleb käänamisel vaadelda seitset käännet:

ainsuse käänetest: 1) nimetavat, 2) omastavat, 3) osastavat ja 4) sisseütlevat;

mitmuse käänetest: 5) omastavat, 6) osastavat ja 7) sisseütlevat.

Näiteks:

Ainsus.

Nimetav	sepp	rida	pilv
Omastav	sepa	rea	pilve
Osastav	seppa	rida	pilve
Sisseütlev	sepassse e. seppa reasse e. ritta		pilvesse e. pilve

Mitmus.

Omastav	seppade	ridade	pilvede
Osastav	seppi	ridu	pilvi
Sisseütlev	seppadesse	ridadesse	pilvedesse e. pilvisse

Pea n meeles:

Ainsuse nimetav, omastav, osastav, sisseütlev ning mitmuse omastav, osastav ja sisseütlev on peakäänded.

Harjutus 219. Käana peakäändeis antud sõnu ja märgi noolekestega põhikäänete järgi moodustatavad käänded. Põhikäändeile tõmba joon alla.

Rike, märg (märja), põder, marss.

Näidis:

Nimetav	<i>turvas</i>		(<i>turbad</i>)
Omastav	<i>turba</i>	→	<i>turvaste</i>
Osastav	<i>turvast</i>	→	<i>turbaid</i>
Sisseütlev	→ <i>turbasse</i>		→ <i>turvastesse</i>
	↓ jne.		↓ jne.

Sõna silpide arv käänamisel.

Vaatle, mille järgi määratakse käänamisel sõna silpide arv.

Ainsuse nimetav	Ainsuse omastav	Järeldus
<i>puu</i>	puu — 1 silp	} ühesilbilised sõnad
<i>koi</i>	koi — 1 silp	
<i>pesa</i>	pe-sa — 2 silpi	} kahesilbilised sõnad
<i>jalg</i>	ja-la — 2 silpi	
<i>aus</i>	au-sa — 2 silpi	
<i>õpik</i>	õ-pi-ku — 3 silpi	} kolmesilbilised sõnad
<i>hele</i>	he-le-da — 3 silpi	
<i>kirjutus</i>	kir-ju-tu-se — 4 silpi	} neljasilbilised sõnad
<i>tšempion</i>	tšem-pi-o-ni — 4 silpi	
<i>staadion</i>	staa-di-o-ni — 4 silpi	
Võõr- sõnad	<i>duett</i>	du-e-ti — 2 silpi
	<i>sanatoorium</i>	sa-na-too-ri-u-mi — 4 silpi
	<i>buldooser</i>	bul-doo-se-ri — 3 silpi

Pea meeles:

Käänamisel määratakse sõna silpide arv ainsuse omastava käände järgi.

Võõrsõnadel määratakse sõna silpide arv ainsuse omastava käände järgi, alates pearõhust.

Harjutus 220. Rühmita antud sõnad vastavalt tüve silpide arvule. Pealkirjaks: *Sõnade liigitamine tüve silpide arvu järgi.*

A. Kuu, au, tund, vaip, aus, truu, väle, saadik, number, koppel, kirju, soo kõne, isa, kino, tehnikum, komandör, ohvitser, album, hommik, kaaren, neeger, meri, traktorist, pioneer, kontakt, armee, binokkel, brigaad, inspektor, karikatuur, lektor, pianiino, radiaator, lootsik, loeng, male, hõbe.

Näidis:

Ühesilbilised sõnad: *maa, trikoo...*

Kahesilbilised sõnad: *kana, kohver* jne.

B. Suvi, pea, krae, tuli, apelsin, staadion, kuppel, vaagen, liiter, kibe, jahe, sadam, tüdruk, redel, soeng, raamat, hani, summa, rubla, klii, töö, tee, lauljatar, tütar, kompass, komitee, sireen, tamburiin, tšehh, tšekk, tsitaat, granaat, album, ministeerium.

Küsimusi ja ülesandeid kordamiseks.

1. Nimeta kõik käänded ja nende küsimused õiges järjekorras.
2. Missuguseid käändeid nimetatakse põhikääneteks ja mispärast?
3. Missugused käänded moodustatakse ainsuse omastava järgi?
4. Missugused käänded moodustatakse mitmuse omastava järgi?
5. Missugune seos on mitmuse omastaval ainsuse osastavaga?
6. Nimeta mitmuse tunnused.
7. Nimeta peakäänded.
8. Kääna peakäänetes (ilma käänete nimetusi ja küsimusi tarvitamata) järgmised sõnad (suuliselt): *kapp, vaip, artikkel; mõte, kate, tuba, kaas (kaane)*.

ÜHE SÕNA KÄÄNAMINE TEISE EESKUJUL.

Tüüpsõna mõiste.

Võrdle antud sõnade käänamist.

Nimetav	tubli, auto, summa	tublid, autod, summad
Omastav	tubli, auto, summa	tublide, autode, summade
Osastav	tublit, autot, summat	tublisid, autosid, summasid
Sisseütlev	tublisse, autosse, summasse	tublidesse, autodesse, summalesse.

Ülesanne. Selgita sõnade *tubli, auto, summa* 1) astmevaheldus, 2) silpide arv, 3) sõnavälde.

Antud sõnad *tubli, auto, summa* käänduvad ühtemoodi, sest neil on ühised tunnused: nad on 1) astmevahelduseta, 2) kahesilbilised, 3) teisevältelised sõnad.

Pea meeles:

Kõik ühiste tunnustega sõnad moodustavad käänamisel **tüüpkonna** ja antud tüüpkonna sõnadest valitud eeskujusõna nimetatakse **tüüpsõnaks**.

Nii võime näiteks öelda, et sõnad *auto, summa, kassa, roosa, Leili, Salme, Juku...* on *tubli-tüüpi* sõnad, sest nad käänduvad nagu tüüpsõna *tubli*.

Harjutus 221. Vaatle õpikus sõna *mõte* käänamist (pt. «Põhi-käänded»). Kääna sõna *mõte* eeskujul sõnu *kate, hüpe, rike, näide, saade*.

Harjutus 222. Vaatle sõna *sepp* käänamist (pt. «Peakään-ded»). Kääna sõna *sepp* eeskujul sõnu *poiss, kapp, latt, leht, pluus, turg, õlg*.

Harjutus 223. Kääna sõna *tubli* järgi sõnu *foto, hapu*.

Harjutus 224. Vaatle, kuidas käändub sõna *turvas* (harjut. 219). Ütle selle järgi suuliselt sõnade *varvas* ja *teivas* peakään-ded.

Harjutus 225. Selgita, kas antud sõnad käänamisel tugevne-vad (*mõte-mõtte*) või nõrgenevad (*sepp-sepa*), ja jaga nad kahte rühma — *sepp-* ja *mõte-tüüpi* sõnadeks.

Kott, vaat, nurk, sein, hüpe, võte, vaade, roos, plaat, märss, valss, tõke, läige, ruut, part, hape (happe), riie, mets, kool, taim, pülv, kask, pööre, pliit, rike, lõke, põld, kapp, look, kiik (kiige), kolle (kolde).

N ä i d i s :

<i>sepp-tüüpi</i> sõnad	<i>mõte-tüüpi</i> sõnad
<i>marss (mars)</i>	<i>viske (viske)</i>

Harjutus 226. Leia antud astmevahelduseta kahesilbilistest sõnadest *tubli-tüüpi* sõnad, s. o. sõnad, mis on II vältes.

Helle, Liina, Juku, kassa, voodi, veski, auto, aasta, summa, söökla, ratsu, õhtu, roosa, valge, sohva, raske, Kalju, Tiina, lindla, lilla, tootja, foto, loto, töökas, Mati.

Tüüpsõnade leidmine.

Kuidas tunda, missugusesse tüüpkonda sõna kuulub.

Tuleb tunda antud sõna ainsuse nimetavat ja ainsuse omastavat.

Neid võrreldes otsustada:

1) mitmesilbiline on tüvi (ains. omastavas) (näit. *tubli* — kahesilbiline, *õpik* — kolmesilbiline);

2) kas sõna on astmevahelduslik või mitte. Kui on astmevahelduslik, siis kas tugevneb (näit. *mõte-mõtte*) või nõrgeneb (näit. *sepp-sepa*);

3) mitmendas vältes on antud sõnad (näit. *tubli* — II välde, *aasta* — III välde).

4) milline on sõna lõpphäälilik (näit. *mõte* — lõpphäälilik *-e*, *hammas* — lõpphäälilik *-s*).

Pea meeles:

Silpide arvu, astmevahelduse, välte ja sõna lõpphääliku järgi määratakse, missugusesse tüüpkonda sõna kuulub ja kuidas ta käändub.

Harjutus 227. Antud on 2-silbilised astmevahelduseta sõnad. Jaga need, vastavalt sõnavältele *pesa*-tüüpi (I välde), *tubli*-tüüpi (II välde) ja *aasta*-tüüpi (III välde) sõnadeks.

Tädi, Roosi, onu, maja, kauge, töökas, karu, draama, veski, aus, Kalju, kodu, muna, Leida, Anu, Mati, Eedi, kino, õhtu, voodi, Narva, mõis, julge, neiu, hapu, maitsev, õige, teema, söökla, auto, vangla, polka, Tartu, pasta, sohva, kassa, kilu, kilo, Pärnu (III v.), küps, haige, karge.

Näidis:

<i>pesa</i> -tüüpi sõnad I välde	<i>tubli</i> -tüüpi sõnad II välde	<i>aasta</i> -tüüpi sõnad III välde
<i>tädi</i> , ...	<i>Roosi</i> , ...	<i>kauge</i> , ...

Harjutus 228. Kääna suuliselt sõnu *number* ja *tütar* ning selgita nende sõnade astmevaheldus.

Harjutus 229. Antud on astmevahelduseta *number*-tüüpi ja astmevahelduslikud *tütar*-tüüpi sõnad. Rühmita need ja pane vastavad pealkirjad.

Kamber, toober, kringel, aken, peenar, sammal, pulber, küünal, meeter, pannal, sahv, kahvel, vammal, korsten, vanker, tatar, koonal, kämmal, tungal, mutter, pähkel, vispel, kannel, põial, mööbel, vimpel, sõkal, sõstar, koorem, kelder, suhkur, pipar, mööbel, poogen, vaagen, kangur, velsker, katel, liiter, pastel, kukal, laager.

Harjutus 230. Kääna suuliselt *number*-tüüpi sõnu peakäändeis.

Harjutus 231. Kääna suuliselt mõni *tütar*-tüüpi sõna kõigis käändeis ainsuses ja mitmuses.

Harjutus 232. Kääna suuliselt sõna *õpik* peakäändeis. Mida järeldada astmevahelduse kohta?

Harjutus 233. Leida antud sõnadest astmevahelduseta *õpik*-tüüpi sõnad. Pealkirjaks: *Õpik*-tüüpi sõnu.

Vihik, kaustik, säarik, rahulik, leidlik, saadik, vabrik, pidulik, riiklik, aurik, poolik, aednik, noorik, rannik, leplik, kuusik, männik, keemik, tervislik, õõbik, ämblik, kandik, metsik, padrik, kunstnik, toimik, seplik, tüdruk, hommik, taldrik, kolhoosnik, kartul, porrand, labidas, liblikas, purjekas, allikas.

Harjutus 234. Kääna suuliselt *õpik*-tüüpi sõnu peakäändeis.

Harjutus 235. Kääna suuliselt sõnu *sepp* ja *keel* peakäändeis ning võrdle mõlema tüüpsõna ainsuse osastavat.

Harjutus 236. Rühmita antud sõnad *sepp*- ja *keel*-tüüpi sõnadeks. Pane vastavad pealkirjad.

Talv, pilv, kuus (kuue), kuub (kuue), huul, sool (soola), taim, peen, noor, kiik (kiige), õlg (õla), vars (varre), varss (varsa), marss, õis, kool, pool (poole), uus, poiss, sein, koer, mets, seen.

meel, jalg, latt, kott, kapp, nukk, pliit, mõõk, matk, hetk, äär, viis (viie), viis (viisi), valss, kõrs.

Harjutus 237. Leia antud sõnadest astmevahelduslikud *mõte*-tüüpi sõnad (*mõte* — *mõtte* — *mõtet*).

Hüpe, kate, rike, saade, vise (viske), väle, male, hape, läige, tore, hõre, kibe, riie, näide, pere, äke, vale, pööre, vaade, tare, nobe, hinne, lõke, kabe, teade, toode (toote), mulje, läte, küte, hõre, kõne.

Harjutus 238. Kääna suuliselt sõnu *sepp*, *lugemik*, *mõte* peakäändeis.

Harjutus 239. Rühmita antud sõnad vastavalt *sepp*-, *lugemik*-ja *mõte*-tüüpi sõnadeks.

Korralik, kasvandik, aednik, hinne, hüpe, kütt, pilv, maastik, äke, tulp (tulbi), lill, kaart (kaardi), lõke, vaade, kunstnik, ümbrik, õnnelik, pööre, kirjanik, kõide, salk, leht, näide, paat, poeg, taim, kask, kuusk, murre, vise, rike, hape, aednik, sõnastik.

SÖNASTIK.

Käändsõnadel on antud ains. omastava ja osastava, tegusõnadel *da*-tegevusnime ja isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 1. pöörde lõpuosa (mõnel juhtumil nim. vormid ka tervikuna). — tähendab, et erinevat lõppu ei ole.

a — aar

absoluutne — piiramatu, täielik, päris

absurd — mõttetus, mõttetu väljend

agregaat — liitmasin

akt, **-i**, **-i** — toiming; toimik, dokumentide kaust; vaatus

akvaarium, **-i**, **-i** — klaasseintega nõu veeloomade hoidmiseks

anastama, **-da**, **-n** — midagi vägivaldselt omandama

anekdoot, **-di**, **-ti** — naljajutuke

areen, **-i**, **-i** — esinemisväljak, võitlusväli

arhailine, **-se**, **-st** — vanaaegne, muistne

artikkel, **-kli**, **-klit** — kirjutis, seaduse osa

asfalt, **-di**, **-ti** — kõva maatõrv

avangard, **-i**, **-i** — eelvägi

avanss, **-si**, **-ssi** — ettemaks

baas, **-i**, **-i** — alus, lähteala

baleriin, **-i**, **-i** — balleti tantsijanna

ballaad, **-i**, **-i** — jutustav luuletus

ballett, **-ti**, **-tti** — kunstipärane lavatants, tantsuetendus

barakk, **-ki**, **-kki** — kerge puuehitus

bass, **-i**, **-i** — sügav mehehääli

bassein, **-i**, **-i** — vesistu, kivisöe-alabaas

beež, **-i**, **-i** — hallikaskollane

betoon, **-i**, **-i** — tsemendi ja kruusa segu

binokkel, **-kli**, **-klit** — pikksilm

blokk, **-ki**, **-kki** — riikide, parteide, organisatsioonide liit; hoonete grupp

brigaad, **-i**, **-i** — töötajate rühm; sõjaväeüksus

brikett, **-ti**, **-tti** — pressitud turvas, süsi jne.

brošüür, **-i**, **-i** — köitmata või kerges köites raamat

brünett, **-ti**, **-tti** — tõmmu, tumedajuukseline

bürokraat, **-di**, **-ti** — kitsa silmapiiriga, tarbetut vormitäitmist tagaajav ametnik

büst, **-i**, **-i** — rinnakuju

daatum, **-i**, **-it** — kuupäev, koha- ja ajamäär

deklamaator, **-i**, **-it** — ilulugeja

dekoraator, **-i**, **-it** — kaunistuskunstnik

delegaat, **-di**, **-ti** — saadik, esindaja

demokraatia, **-**, **-t** — rahvavalitsus

diagramm, **-i**, **-i** — arvjoonis

diameeter, **-tri**, **-trit** — läbimõõt

dialog, **-i**, **-i** — kahekõne

diplom, **-i**, **-it** — kirjalik tunnistus

diplomaat, **-di**, **-ti** — valitsuse esindaja rahvusvahelises suhtlemises

distsants, -i, -i — kaugus, vahemaa
dokument, -di, -ti — kirjalik tõend;
ürrik
draama, -, -t — tõsisesisuline näi-
dend; vapustav sündmus
dress, -i, -i — spordirõivas
džungel, -gli, -glit — troopiline ürg-
mets
duett, dueti, duetti — kahehääleline
laul
dušš, duši, dušši — kümbusseadis

eepos, -e, -t — suur lugulaul
ekraan, -i, -i — näitelina kinos
eksemplar, -i, -i — tükk, ühik
ekspert, -di, -ti — asjatundja
eksport, -di, -ti — väljavedu
email, -i, -i — vaap, glasuur
ešelon, -i, -i — rong transporditava
sõjaväe või inimhulgaga
eskalaator, -i, -it — liikuv trepp, lint-
tõstuk
etikett, -ti, -tti — nimesedel, märgis;
käitumiskombed seltskondlikus suht-
lemises

fakt, -i, -i — tõsiasi
fassaad, -i, -i — esikülj
figuur, -i, -i — joonis, kuju, kujund
fillee, -, -d — võrkpits; parim lihasort
filter, -tri, -trit — kurn
finaal, -i, -i — lõpp; heliteose lõpp-
osa; lõppvõistlus
finiš, -i, -it — lõpp-punkt võidujook-
sul, ujumises jne.
flanell, -i, -i — riidesort
flok, -i, -i — leeklill
forell, -i, -i — kala; hörnas, iherus
fosfor, -i, -it — keemiline aine
fõljeton, -i, -i — pilkeveste
füüsika, —, -t — loodusteaduse haru
gaas, -i, -i — keha õhutaolises olekus;
lābipaistev riidesort
galerii, —, -d — pildisaal; rōdu
galopp, -pi, -ppi — neljasõit; tants
garaaž, -i, -i — autokuur
generaator, -i, -it — gaasi, auru või
elektri tekitamise aparaat

geniaalne, -se, -set — vaimukas, erili-
selt andekas
geoloogia, —, -t — teadus Maa ehitu-
sest ja ajaloost
gong, -i, -i — taldrikukujuline kume-
dakōlaline lõõkpill
graafik, -u, -ut — tööde piltlik kujutus
graniit, -di, -ti — raudkivi
graveerima, -da, -n — sisse lõikama,
uurendama
gravüür, -i, -i — uurend, metallisse
või puusse lõigatud kunstitoode
grupp, -pi, -ppi — rühm, salk

hajuma, -da, -b — laiali valguma
hall, -a, -a — külmunud kaste õõ-
külma puhul
harmooniline, -se, -st — kokkukōlaline
herbaarium, -i, -i — kuivatatud taime-
de kogu
hiivama, -ta, -n — üles vinnama
hirs, hirre, hirt — puu, roigas, õrs
humaanne, -se, -set, — inimlik, inim-
sōbralik
hüdroelektrijaam — vee jõul töötav
elektrijaam

iil, -i, -i — tugev tuulepuhang
imiteerima, -da, -n — järele aimama,
jāljendama
import, -di, -ti — sissevedu
initsiaal, -i, -i — suur algustāht, hari-
likult kaunistatud

kaabel, -bli, -blit — maasisene või vee-
alune isoleeritud elektrijuhe, laeva-
kōis, tross
karakteristika, —, -t — iseloomukir-
jeldus, iseloomustus
karikatuur, -i, -i — pilkepilt
katelok, -ki, -kki — sõdurikatlake
kautšuk, -i, -it — toorkummi, kummi-
aine
kitarr, -i, -i — keelpill
kollektiiv, -i, -i — ühise tegevusega
seotud inimirühm
kollektsioon, -i, -i — ühelaadiliste ese-
mete kogu

kommuun, -i, -i — töö ja vara ühisusele rajatud kollektiiv

komandant, -di, -ti — kindluse, garnisoni, ühiskondliku hoone ülem

kompress, -i, -i — niiske mähis

konservatoorium, -i, -i — kõrgem muusikakool

konstruktor, -i, -it — masinate, mehhanismide jne. konstrueerija

kontakt, -i, -i — ühendus, side

kopeerima, -da, -n — ära kirja; teisedit tegema

kraana, —, -t — tõstemasin

korrektne, -se, -set — korralik, laitmatu

kõrgahi, -ahju, -ahju — malmitootmisahi

lappama, **lapata**, **lappan** — püünistest kalu välja võtma

lašila, —, -t — põikpuu hobuste kinnistamiseks

leksikon, -i, -i — sõnaraamat

lift, -i, -i — tõstuk elamutes, kaevandustes jne.

likvideerima, -da, -n — lõpetama, lõputegema

loož, -i, -i — eraldatud istekoht teatris

lossima, -da, -n — laeva tühjendama

lööve, **lööbe**, **löövet** — haiguse väljalöömine, tähnid, või laigud nahal

lüks, -i, -i — vesivärv, ehitus kanalil v. jõel laeva läbilaskmiseks paistul

manomeeter, -tri, -trit — rõhumõõtja

martsipan, -i, -i — kondiitritoode, maiustus

massaaž, -i, -i — masseerimine

mastaap, -bi, -pi — mõõtkava

matš, -i, -i — võistlejate kohtumine

mikroskoop, -bi, -pi — suurendusaparaat

mineraal, -i, -i — kivim, kiviaine, elutaine

montaaž, -i, -i — osade ühendamise tervikuks

muuseum, -i, -i — haruldaste esemetekogu

nulg, **nulu**, **nulgu** — kuusetimeline okaspuu

observatoorium, -i, -i — tähetorn, vaatlusjaam

oranž, -i, -i — ruuge, kollakaspunane

ornament, -di, -ti — ilustus, kaunistus

pansion, -i, -i — korter ühes ülalpidamisega

patrioot, -di, -ti — isamaad armastav inimene

patriotism, -i, -j — isamaa-armastus

perroon, -i, -i — jaamaesine

pianiino, —, -t — püstklaver

pidžaama, —, -t — öö-rõivas

piloot, -di, -ti — tüürimees, lennukijuht

pintsett, -ti, -tti — näpits

pitsat, -i, -it — pitseri lõõmise vahend

pitser, -i, -it — pitsati märk, -jälgend

plastiliin, -i, -i — voolimisaine

polaaröö — poolusel kestev pikk öö

populaarne — üldsusele tuttav

professor, -i, -it — ülikooli õpetaja

poi, —, -d — ankruga kinnitatud ujutähis

profiil, -i, -i — külgvaade, ristlõikelõige

progressiivne, -se, -set — eesrindlik; pidevalt edenev

proletariaat, -i, -it — töölisklass

projektor, -i, -it — helgiheitja

puhtima, **puhtida**, **puhin** — seemneid haigusidudest vabastama, taimehaigusi edasikandvaid eoseid hävitama

punker, -kri, -krit — pugerik, urgast; blindaaž; laeva kütteruum

radiaator, -i, -it — küttekeha, jahutusseadis

referaat, -di, -ti — ettekanne, kokkuvõtlik ülevaade

reportaaž, -i, -i — reporteritegevus,

ajalehele teadete hankimine; informatsioon

röntgenikiired — silmale nähtamatud suure läbimisvõimega kiired
rüht, rühi, rühti — kehahoid, seisang

sangar, -i, -it — kangelane
seeria, —, -t — sari, esemete rida
siiras, -ra, -rast — avameelne, teesklematu

siluett, -i, -tti — varipilt, üheväriline kontuurpilt
sood, -i, -i — mõõteriist meresügavuse mõõtmiseks

soolo, —, -t — üksiklaul, üksikmäng
spioon, -i, -i — salakuulaja
sprinter, -i, -it — lühimaaajooksja
spurt, -di, -ti — tempo kiirendus, jõupingutus võistluse lõpul
staaž, -i, -i — teenistusvanus
subtroopiline, -se, -st — lähistroopiline sõdal; sõkla, sõkalt — viljatera kest
sõõn, sõõna — mustuse triip, viir pilveriba, -viir

šaakal, -i, -it — kiskja koerlastest
šabloon, -i, -i — eeskujuvorm
šahh! — tuli kuningale (malemängus)
šaht, -i, -i — kaevanduse püstkäik
šassii, —, -d — auto või lennuki kanderaamistik

zooloog, -i, -i — loomateadlane

žilett, -ti, -tti — habemeajamisaparaat
žurnalist, -i, -i — ajakirjanik

televisioon, -i, -i — kaugenägemine
televiisor, -i, -it — kaugenägemissaate vastuvõtja

temperatuur, -i, -i — soojuskraad
tiraaž, -i, -i — trükiarv
treenima, -da, -n — järjekindlalt harjutama

tress, -i, -i — kulla- või hõbedakarva poort; pael

tribüün, -i, -i — vaatajate lava
trio, —, -d — helitöö kolmele instrumendile; ansambel kolmest muusikust

triumf, -i, -i — võit; hiilgav edu
tsellofaan, -i, -i — õhukindel tselluloosist pakkimismaterjal, läbipaistvad lehed toiduainete pakkimiseks
tsitaat, -di, -ti — sõnasõnaline esitus mingist teosest

tšekk, -ki, -kki — maksukäsk (pangas)
tšempion, -i, -i — esivõistluste võitja
tšuktšid — rahvas Kirde-Aasias
tunist, -i, -i — huvireisija
tušš, tuši, tušši — värvaine; lühike muusikaline tervitus, auavaldus
tüün, -e, -t — vaikne, tasane

unioon, -i, -i — ühendus, liit
universaalne, -se, -set — üldine, kõikehaarav

vaal, -a, -a — valaskala
vaal, -i, -i — kaigas, mille ümber pesu rullitakse

vadak, -u, -ut — verevesi; juustuvesi; seerum

vaktsiin, -i, -i — tõvevastane pookeollus

viit, viida, viita — tähis

ärgitama, -da, -n — hirmutama, ergutama, üritama, kavatsema

ürik, -u, -ut — ajalooline dokument

SISUKORD

I. Lauseõpetuse kordamine ja süvendamine	3
Lihtlause	3
Lause mõiste, jutustavad, küsi- ja hüüdlauseid	4
Lauseliikmed lihtlauses	6
Olevik ja minevik	7
Tegusõna pöördelised muuted	8
Tegevusnimed	8
Lause pealiikmed	10
Laiendid	12
Üte	14
Koondlause	16
Liitlause	21
Liitlause eristamine lihtlausest	21
Koma liitlauses	22
Otsene kõne	29
II. Häälikuõpetus	36
Häälik ja täht	36
Täis- ja kaashäälikud	36
Vöörtähed	37
Helilised ja helitud häälikud	42
Tähestik	43
Sulghäälikud	44
Sulghäälikud sõna algul	46
Helitute häälikute õigekirjutus	48
Liide <i>-ki</i> või <i>-gi</i>	51
Erandlik <i>b, d, g</i> helitute häälikute kõrval	53
<i>h</i> sõna algul	60
<i>i</i> ja <i>j</i> õigekeelsus	63
Hääliku välted ja nende märkimine	65
Täishäälikute välted	66
Kaashäälikute välted	68
Sulghäälikute välted	72
Väldete erandlik kirjutamine	75
Häälikuühendid ja nende välted	76
Diftongide välted	78
Kaashäälikuühendite välted ja nende õigekirjutus	79
Kaashäälikuühendi erandlik kirjutamine	81
Silbitamine ja poolitamine	87
Rõhk	92
Sõna sisehäälikud	93
Sõnavälde	95
Vältevead	100

Astmevaheldus	103
Käändsõnade astmevaheldus	106
Tegusõnade astmevaheldus	109
III. Vormiõpetus	114
Nimisõna	114
Omadussõna	116
Arvsõna	117
Asesõna	119
Päris- ja üldnimed	122
Suur ja väike algustäht	123
Suur algustäht	123
Väike algustäht	128
Käänamine	132
Käänamise alused	132
Põhikäänded	136
Peakäänded	139
Sõna silpide arv käänamisel	140
Ühe sõna käänamine teise eeskujul	141
Tüüpsõna mõiste	141
Tüüpsõnade leidmine	143
Sõnastik	146

Праакли Карл Куставич
УЧЕБНИК ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА
ДЛЯ V КЛ.

На эстонском языке
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Leiba k
Kunstiline toimetaja H. Keigo
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektor H. Nassar

Ladumisele antud 15. IV 1960. Trükkimisele antud
19. V 1960. Paber 60×92, $\frac{1}{16}$. Trükipoognaid 9,5.
Arvutuspoognaid 7,82. Trükiarv 17 000. MB-04014. Tellimise nr. 4021. Hans Heidemannil nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rubl. 1.55

Rbl. 1.55

A

23133

7563739

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00756373 9